

'Utopieën worden steeds cyberder'
Cyberspace als utopisch platform

Ruben Dieleman & Stijn Peeters

Interdisciplinair sluitstuk ter afsluiting van de bachelor Liberal
Arts & Sciences aan de Universiteit Utrecht

Ruben Dieleman, 3505944

Politieke Geschiedenis & Internationale Betrekkingen

Vakreferent: Prof. Dr. Bob de Graaff

Stijn Peeters, 3503941

Nieuwe Media & Digitale Cultuur

Vakreferent: Dr. Imar de Vries

Interdisciplinair begeleider: Ruben van Doorn

Illustratie: Kelly+Wood, *The New York Five: Mistaken for Strangers*

Inhoud

1 Inleiding	4
1.1 Disciplinaire verantwoording	5
1.2 Politieke geschiedenis en internationale betrekkingen	6
1.3 Nieuwe media en digitale cultuur	7
1.4 Verhouding disciplines	8
1.5 Opzet	9
2 Vrijplaatsen: tussen utopie en dystopie	
2.1 De Kracht van de Utopie	11
2.2 Utopia: terug in de tijd	12
2.3 Utopieën en politieke Ideologieën	14
2.4 Utopische Vrijplaatsen	16
2.5 Blauwdrukken voor het Paradijs	18
2.6 Techno-utopisme: Dood of Doorstart	19
3 Cyberspace: digitaal elysium of same old?	
3.1 Internet en cyberspace: terminologie	23
3.2 Internet als algehele vrijplaats: alles kan en mag?	24
3.3 Techno-utopie: cyberspace als utopisch project	26
3.4 Het inperken van de utopie: who controls cyberspace?	29
3.5 Wetgeving en regulatie online en offline; cyberstates en subversie in de marge	31
3.6 De mazen van het net: Cypherpunk en andere subversieven	32
3.7 Conclusie: een vrijplaats - tot op zekere hoogte	33
4 Integratie	35
4.1 Inzichten en creëren van common ground	36
4.2 Integratie	38
4.3 Ten slotte	40
Bibliografie	42

1 Inleiding

De utopie is over. De geschiedenis is ten einde. Alle experimenten met samenleven zijn voorbij: we hebben de ideale staat al bereikt.

Dit was de Westerse tendens die Francis Fukuyama onder woorden bracht nog voordat de Sovjet-Unie in was gestort, begin jaren negentig. Sindsdien zijn de machtsverhoudingen op het internationaal politiek toneel verschoven van bipolair naar multipolair, is de liberaal-kapitalistische VS, en daarmee de Westerse wereld, in haar hart getroffen door religieus fanatisme en lijken ideologische geschillen terug op de agenda. Bovendien heeft het proces van globalisering de grenzen tussen staten vervaagd en heeft internet de wereld letterlijk verkleind. Het zijn ingrijpende veranderingen die stemmen tot nadenken over hoe samenleving het best zouden moeten vormgeven. Deze traditie van het nadenken over de ideale staat en samenleving gaat zo ver terug als Plato. Het utopisch denken lijkt een nieuw hoofdstuk te zijn ingegaan na de Val van de Berlijnse Muur.

In het verleden is vaak geprobeerd gemeenschappen te stichten naar het voorbeeld van ideeën in het werk van Thomas More, Francis Bacon en andere theoretici die hun verbeelding loslieten op wat in hun ogen de ideale samenleving zou zijn. Deze zogenaamde utopische gemeenschappen hadden als doel de verwezenlijking van dat ideaalbeeld. Eind 19e eeuw waren er verschillende utopisten die probeerden een socialistisch Utopia te verwezenlijken, bijvoorbeeld in Twin Oaks, Dallas of New Harmony, Indiana in de VS. De populariteit van utopische denkbeelden en de oprichting van zogenaamde utopian communities kwam voort uit onvrede van mensen met hun samenleving of tijdsgeest. Deze tendens werd door de Amerikaanse politicoloog Lyman Tower Sargent treffend beschreven als 'a way of social dreaming'. (Lyman Tower Sargent 22)

De 'intentional communities', zoals deze utopische gemeenschappen ook wel genoemd worden, waren sociaalpolitieke experimenten die vaak niet heel lang standhielden vanwege interne geschillen of vanwege het luwen van het enthousiasme voor zulke projecten. Het streven naar een vrijplaats staat bovendien op gespannen voet met statelijke autoriteiten. Dit geldt ook voor het anti-autoritaire, anarchistisch aandoende techno-utopisme. Hierbij kan gedacht worden aan de free software-beweging, die stelt dat software en informatie per definitie vrij toegankelijk zou moeten zijn voor iedereen, maar ook aan denkers die het internet zien als een plek waar men zich zou kunnen onttrekken aan bijvoorbeeld censuur en wetgeving van overheidswege; het internet zou kunnen dienen als een veilige haven voor subversieven en vrijdenkers die ontevreden zijn over de staat.

Vroegere utopische gemeenschappen waren collectivistisch van aard. Weinig moderne gemeenschappen zullen zich nog utopisch noemen, al was het maar vanwege de connotatie van het woord. (Sargisson 2007) Wij hebben aan moderne utopische gemeenschappen de naam 'vrijplaats' meegegeven. Met vrijplaats wordt een plaats, fysiek dan wel niet-fysiek, aangeduid waar mensen een verhoogde mate van handelingsvrijheid genieten doordat men niet gebonden is aan van hogerhand opgelegde wetten of regels, omdat men zich hieraan actief onttrekt. Het bleek dat hier nog geen gangbare term voor te vinden was in de literatuur, vandaar dat ervoor gekozen is om de term vrijplaats te gebruiken.

Wat concreet onderzocht zal worden in deze scriptie is de vraag in hoeverre de vrijplaats - als uitwerking van utopische gedachten - nog een rol heeft in de moderne, westerse samenleving. Het is hierbij uiteraard van belang deze termen goed te definiëren. De term "vrijplaats" is eerder kort toegelicht en wordt verder uitgewerkt in de disciplinaire stukken. Wat betreft de term "westerse samenleving" wordt uitgegaan van de definitie die Samuel Huntington in zijn standaardwerk *The Clash of Civilizations* uit 1996 gebruikte:

"The West, then, includes Europe, North America, plus other European settler countries such as Australia and New Zealand. (...) The term "the West" is now universally used to refer to what used to be called Western Christendom. (...) Historically, Western civilization is European civilization. In the modern era, Western civilization is Euroamerican or North Atlantic civilization." (Huntington 46-7)

Er is voor deze inperking van het onderzoek gekozen omdat utopisch denken een westers concept is – hoewel er soortgelijke denkbeelden te vinden zullen zijn in niet-westerse filosofieën is het concept van de utopie waarvan in deze scriptie wordt uitgegaan ontsproten aan de westerse (d.w.z. aan Europese cultuur ontsproten, zoals Huntington in bovenstaand citaat schrijft) filosofietraditie. Hier zal uitgebreid op worden ingegaan in het eerste disciplinaire deel.

1.1 Disciplinaire verantwoording

Utopieën en vrijplaatsen kunnen vanuit veel verschillende perspectieven bekeken worden. Wij hebben onze disciplines, die van zichzelf al interdisciplinair zijn, gebundeld om zo een breder inzicht te krijgen in hoeverre deze verschijnselen een rol van betekenis in de moderne samenleving spelen. Bovendien hebben we gekeken welke betekenis 'utopie' precies heeft voor het (politiek) discours, hoe 'utopisch denken' doorwerkt in het streven naar een vrijplaats en wat deze betekenen in een hedendaagse context; op het internet. Naast Politieke Geschiedenis en Internationale Betrekkingen (hierna PGIB) en Nieuwe Media en Digitale Cultuur (NMDC), de disciplines van waaruit de onderzoeksvraag beantwoord zal worden, zijn er uiteraard ook nog andere relevante disciplines te bedenken voor dit onderzoek. Te denken valt aan sociologie, een discipline die mensen en hun

gedrag in een sociale omgeving bestudeert; er zijn dan ook veel sociologen die theorieën hebben geformuleerd die ook relevant zijn als het utopieën - waarbij het sociale aspect uiteraard van groot belang is - betreft. Ook de filosofie - utopisme is tenslotte filosofisch van aard - zou relevant kunnen zijn. Culturele antropologie zou ten slotte relevant kunnen zijn, voor diepte-onderzoek naar vrijplaatsen - het bestuderen van de mensen die in een vrijplaats leven, bijvoorbeeld.

Deze disciplines zijn hier buiten beschouwing gelaten omdat hun relevantie met betrekking tot de precieze onderzoeksvraag minder was dan de relevantie van de gekozen disciplines - welke hierna zal worden toegelicht - en omdat de gekozen disciplines van zichzelf, door hun interdisciplinaire karakter, al elementen van deze andere disciplines in zich meedragen of meenemen bij het onderzoek.

1.2 Politieke geschiedenis en internationale betrekkingen

Vanuit politiek-geschiedkundig perspectief zal de invloed van utopische denkbeelden op politieke praktijken in de laatste eeuw worden behandeld. In de literatuur die hierover te vinden is gelden het einde van de Tweede Wereldoorlog, de jaren '60 en de Val van de Berlijnse Muur als belangrijke mijlpalen. De wereld werd vanuit de geschiedkunde en internationale betrekkingen opgedeeld in twee 'polen' gedurende de Koude Oorlog; de VS en de SU tegenover elkaar. Het wereldbeeld dat ontstond na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie werd als multipolair omschreven vanwege de verschillende machtsblokken die ontstonden op culturele en ideologische basis. Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden zal een antwoord worden gezocht op de vraag in hoeverre deze utopische denkbeelden nog van invloed zijn in een multipolaire wereldpolitiek. De recente discussies rondom utopisme en het voortbestaan daarvan op internet komen hierbij aan bod, alsook het verband tussen utopische denkbeelden en vrijplaatsen.

De hoofdrichting van Politieke Geschiedenis en Internationale Betrekkingen is op zichzelf al een enigszins interdisciplinair onderzoeksgebied. Vanuit PGIB zijn er verschillende zienswijzen op het beschrijven en verklaren van politieke fenomenen. De studie van internationale betrekkingen kijkt naar de verhoudingen tussen verschillende, al dan niet soevereine staten en hun instituties, op basis van macht en legitimiteit. Soevereine staten bestaan bij de gratie van de wil van een natie en de erkenning door andere staten. Zoals mijn disciplinair adviseur Bob de Graaff zelf aangaf: de onderzoeker zal zeker bij het bestuderen van utopieën en ideologieën verstand moeten hebben van sociologie als filosofie. Het gekozen onderwerp leent zich voor een interdisciplinaire aanpak omdat het van zichzelf al meerdere vakgebieden in zich verenigt: de zogenaamde utopian studies.

Utopieën en ideologieën houden zich niet aan staatsgrenzen, zeker niet online, en behelzen vaak een geheel beeld van hoe het leven eruit zou moeten zien en betekenis zou moeten krijgen. De studie van internationale betrekkingen kent verschillende stromingen die alle hun eigen paradigma's hebben

voor het verklaren van politieke fenomenen zoals utopisch denken. Utopieën en hun wisselwerking met politiek handelen zijn ook te duiden met het gedeelte van de politieke geschiedenis en de politieke filosofie binnen mijn hoofdrichting. De gekozen casus (vrijplaatsen op internet, het “techno-utopisme”) overlapt zowel PGIB als NMDC en is interessant omdat het internet een nieuwe grond biedt voor zowel utopieën als vrijplaatsen.

1.3 Nieuwe media en digitale cultuur

Op het eerste gezicht is het belang van onderzoeksgebied Nieuwe Media en Digitale Cultuur (voor het gemak van hier af aan NMDC genoemd) in de context van deze scriptie wellicht niet evident. Vrijplaatsen zijn immers al eeuwen een thema binnen politiek-filosofisch discours - waarbinnen internet pas de laatste twintig jaar überhaupt een factor is - en er is ook weinig inherent digitaals aan vrijplaatsen en utopieën.

Toch is NMDC een nuttige invalshoek op deze thematiek. Zeker met in het achterhoofd de steeds terugkerende pogingen om het internet te reguleren - denk aan de SOPA-wet die recent in de Verenigde Staten onderwerp van debat was, of de blokkering van downloadsite The Pirate Bay door enkele Nederlandse providers. Tegen dergelijke initiatieven worden steeds weer heftig geprotesteerd door internetgebruikers die stellen dat het internet een plek is die fundamenteel zo in elkaar zit dat informatie vrij kan worden uitgewisseld, en dat het niet mogelijk of wenselijk is dit te reguleren. In dergelijke visies op cyberspace, tentoon gespreid door bijvoorbeeld de schimmige Anonymous-beweging, is duidelijk een idee van “internet als vrijplaats” te onderscheiden; internet is van ons, en we doen wat we willen, handen af!

Ironisch genoeg wordt een dergelijke visie op het internet ook door overheden - meestal juist de partij die pleit voor meer regulatie - in zekere zin omarmd. Enkele jaren terug nog, in 2009 tijdens de opstanden in Iran, werd gesproken over een “twitter-revolutie” en riep de Amerikaanse regering het bedrijf Twitter op haar diensten niet stil te leggen, om Iraniërs een kans te geven de revolutie via het sociale netwerk, waar de Iraanse censuur weinig grip op zou hebben, te coördineren. Los van de politieke motieven die de Verenigde Staten hebben om een Iraanse revolutie te steunen geeft deze anekdote aan dat het cyber-utopisme, het idee dat het internet kan bijdragen aan een vrijere informatieuitwisseling of zelfs een vrijere wereld, zich niet beperkt tot onduidelijke bewegingen als Anonymous.

NMDC is dan ook een relevante discipline als het een vraagstuk over vrijplaatsen in de moderne samenleving betreft. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de studie op zich een interdisciplinair onderzoeksveld betreft, net als PGIB en LAS zelf. Om te bekijken of het eerder genoemde cyber-utopisme meer is dan utopisme, en of het internet dus daadwerkelijk op enige manier gezien kan worden als vrijplaats, zal dan ook gebruik gemaakt worden van bronnen uit uiteenlopende hoeken.

Gemene deler is dat het internet als een veelzijdig fenomeen wordt gezien, dat op meerdere niveaus bekeken kan en moet worden; de infrastructuur, die implicaties heeft voor de mogelijkheden tot regulering ervan; “datgene wat op internet gebeurt”, de communicatie die in cyberspace plaatsvindt; en als deel daarvan de sociale structuren die ontstaan. Centraal staat de vraag of op deze niveaus een vrijplaats, of aspecten ervan, te onderscheiden zijn.

1.4 Verhouding disciplines

Politieke geschiedkunde beziet haar vakgebied vooral aan de hand van formele politieke processen, ideologische denkbeelden, bewegingen en leiders. De studie van internationale betrekkingen bestudeert de onderlinge statelijke verhoudingen op een tamelijk abstract niveau. De meest dominante denkschool binnen de internationale betrekkingen, het machtsrealisme, gaat uit van rationeel handelen in het landsbelang op internationaal niveau, terwijl politieke ideologieën interstatelijke verbanden juist zeer sterk kunnen beïnvloeden. De bestudering van (techno-)utopisme beweegt zich op en over de grenzen van de vakgebieden. Daar kan NMDC goed aanvullend werken.

NMDC is misschien beter te beschrijven als een onderzoeksveld dan als een wetenschappelijke discipline. De naam - Nieuwe Media en Digitale Cultuur - beschrijft vooral wát er onderzocht wordt en impliceert niet noodzakelijkerwijs een paradigma of onderzoeksmethode. Essentieel is dat fenomenen gerelateerd aan nieuwe media worden beschouwd. Dit gebeurt uiteraard vaak aan de hand van eerder gevonden inzichten over soortgelijke materie, op een interdisciplinaire manier: onderzoekers hebben vaak uiteenlopende achtergronden in bijvoorbeeld de antropologie, sociologie of filosofie en nemen deze eigen bagage mee in hun onderzoeken. Zo ontstaat een breed en rijkgekleurd onderzoeksveld waarin vanuit vele perspectieven naar fenomenen kan worden gekeken. In de context van deze scriptie was de combinatie van PGIB - dat een historisch kader kon scheppen om bevindingen in te plaatsen - met NMDC, dat op zichzelf niet noodzakelijkerwijs een historisch perspectief omvat, dan ook waardevol. Concepten die in de politieke geschiedenis gemeengoed zijn of in ieder geval een grote invloed hebben gehad, denk aan het utopisch denken door de eeuwen heen, zouden anders wellicht over het hoofd gezien zijn of niet uitputtend genoeg zijn beschouwd om ze verantwoord in een eindconclusie te kunnen integreren.

Uiteraard maakte het verschil in aanpak van onderzoek het soms lastig de gevonden inzichten te combineren. De conflicten hebben we opgelost door een gemeenschappelijke definitie van vrijplaatsen te hanteren en de gevonden inzichten met geijkte interdisciplinaire technieken te integreren. Bovendien bleken verschillende bronnen, zoals ideologische manifesten van internetactivisten, goed te gebruiken zijn binnen beide vakgebieden.

1.5 Opzet

In deze scriptie zal eerst gepoogd worden de onderzoeksvraag vanuit deze twee disciplines afzonderlijk te beantwoorden. Vervolgens zal gekeken worden hoe de inzichten die in deze twee delen gevonden zijn zich tot elkaar verhouden en of er stappen nodig zijn om integratie van de inzichten mogelijk te maken; er wordt een common ground gecreeerd. Op basis van deze common ground worden de inzichten tenslotte geïntegreerd om zo tot een more comprehensive understanding te komen en zo een geïntegreerd, eenduidig antwoord te geven op de onderzoeksvraag.

2 Vrijplaatsen: tussen Utopie en Dystopie

Ruben Dieleman

Technologisch onderzoekster Caroline Nevejan vertelde op dinsdag 20 maart 2012 tijdens haar Studium Generale-lezing in de reeks Underground over de opkomst van de geëngageerde, jonge protestgeneratie in de jaren '70 en '80 in Nederland en in veel andere Westerse landen. Ze signaleerde een zekere idealistische wederopleving in Westerse landen in de laatste 5 tot 10 jaar en merkte op dat het “andere, nieuwe bewegingen” betrof dan die ze tot nu toe had gekend. Het internet speelde volgens haar een grote rol voor het ontstaan van nieuwe politiek gemotiveerde groepen. Prof. dr. Hans Achterhuis, die in dezelfde lezingenreeks sprak als deskundige op het gebied van (politieke) utopieën, verklaarde daarentegen utopisch denken dood. De standpunten van beiden raken aan het debat dat al sinds halverwege de vorige eeuw gaande is en dat hier nader zal worden bekeken. Het debat draait om de definities, vorm, invloed en voortbestaan van utopisch denken.

Na de Tweede Wereldoorlog werd radicaal idealistisch denken over alternatieve samenlevingen door onder anderen filosoof Karl Popper in zijn *De Open Samenleving en haar Vijanden* (1945) in direct verband gebracht met totalitarisme – wat geen verwonderlijk idee is als de extreme ideologieën die voorafgingen aan de weergaloze moorden in ogenschouw worden genomen. Zowel het nazisme als het communisme hadden immers een zeker utopisch ‘eindbeeld’ voor ogen, beschreven in pamfletten en manifesten als Hitlers *Mein Kampf* (1924) en Lenins *Wat te doen?* (1903).

De socioloog Daniel Bell schreef in navolging van Popper in 1960 zijn invloedrijke *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* waarin hij de politieke ideologie, en daarmee de utopie, dood verklaarde; ze waren historisch gezien ‘uitgeput’ omdat ze niet meer aan zouden zetten tot actie en het uitblijven van revolutie niet konden uitleggen. Bovendien was het welvaartsniveau in de VS eind jaren vijftig zo hoog geworden dat de noodzaak voor sterke ideologische tegenstellingen weg was gevallen. Juist de jaren na de publicatie (1960) kenmerkten zich wereldwijd door grote golven van protest en idealisme. Historisch gezien bleek utopisch denken helemaal niet uitgeput.

30 jaar later had ‘Utopia’ volgens politicoloog Francis Fukuyama in zijn invloedrijke werk *The end of history and the last man* (1992) haar langste tijd gehad. Na de Val van de Sovjet-Unie kwam het liberaalkapitalisme in combinatie met democratie als ideologische winnaar uit de Koude Oorlog en had daarmee definitief haar superioriteit bewezen. Fukuyama stelde dat zodoende het einde van de

Koude Oorlog het einde van de geschiedenis betekende. De grote politieke tegenstellingen hielden op te bestaan en de Westerse wereld was volgens hem in een post-utopisch tijdperk beland. Ironisch genoeg is dat op zich weer een utopische gedachte te noemen, maar dan wel een neoconservatief-liberale, zoals politiek historicus en filosoof John Gray in zijn boek *Black Mass* (2007) het noemt. Weliswaar staan de jaren negentig politiek gezien te boek als de tijden depolarisatie en rustig ideologisch vaarwater, bijvoorbeeld getuige de wereldwijde omarming van de sociaaldemocratische benadering van de Derde Weg). Ze werden echter gevolgd door een nieuwe golf van utopische bewegingen.

Dat utopisch denken recentelijk weer in opkomst is, in een andere verschijningsvorm, wordt overtuigend uiteengezet in *The Net Delusion: how not to liberate the World* (2010) door politicoloog en internetdeskundige Evgeny Morozov. Deze herkent een illusie in het populaire idee dat internet wereldwijd onderdrukten en 'politieke onderstromen' zou bevrijden dankzij de vrije toegang tot informatie (Morozov 232). Morozov waarschuwt voor een al te sterke utopische projectie op het internet en observeert dat het Worldwide Web in plaats van een grote emancipator van de massa's, een brenger van vrijheid, vrede en vrij toegankelijke informatie juist mogelijk nieuw opium voor het volk is en een handig instrument in grootschalige onderdrukking. Een utopie die een dystopie wordt, als het ware. Documentairemaker en academicus Adam Curtis legt in zijn *All watched over by Machines of loving Grace* (2011) nader uit waar deze utopische projectie op nieuwe technologieën vandaan komt. Curtis ziet een sterk verband tussen de utopische literatuur (met name het nog steeds populaire *Atlas Shrugged* uit 1957) en de objectivistische filosofie van de schrijfster Ayn Rand en de zogenaamde 'Californische ideologie', een techno-utopische beweging uit de vroege jaren '90 die een groot heil verwachtte van de implementatie van computers in combinatie met individualisme en neoliberalisme. Deze populaire denkstroming is doorgedrongen tot het intellectuele domein en beïnvloedt ons denken over (toekomstige) technologie in verhouding tot de samenleving nog altijd sterk, aldus Morozov en Curtis.

2.1 De Kracht van de Utopie

Utopie en ideologie zijn vaak 'nietig verklaard'. Minstens even vaak bleek dat de utopische verbeelding een hernieuwde aantrekkingskracht op mensen uitoefende. Zoals zowel prof. dr. Hans Achterhuis als prof. dr. John Gray laten zien in hun publicaties over utopisch denken geldt dat vooral ten tijde van economische recessies en oorlogen. Het leidt tot de vragen: wat maakte utopisch denken zo invloedrijk, wat maakt utopisch denken nog steeds relevant, twee decennia na de Val van de Muur? En waarom is 'de utopie' zo vaak afgeschreven? Om een antwoord op deze vragen te kunnen vinden is het allereerst nodig om utopisch denken te definiëren en een zekere voorgeschiedenis te schetsen – zij het op een tamelijk abstract niveau. Er bestaat geen volledige academische consensus over wat utopisme

precies inhoudt. Ideologie en utopie zijn niet geheel hetzelfde maar worden vaak onderling verwisseld. Om toch tot een sluitend beeld te komen, zal ik utopische kenmerken met historische voorbeelden verbinden. Speciale aandacht zal uitgaan techno-utopisme.

Het debat over zowel de aard van het fenomeen als het belang ervan voor de geschiedenis duurt tot op de dag van vandaag voort, zonder een eenduidige uitkomst. Bovendien bestaat er vaak een spanning tussen de verschillende manieren van denken over de ideale staatsinrichting en samenleving. De belangrijkste stromingen van het marxisme en het neoliberalisme sluiten elkaar uit. 'De utopie' wordt daarnaast veelal in verband gebracht met fanatisme, geweld en seculiere religie. Prof. dr. Bob de Graaff beschrijft dat zelfs seculiere utopieën als het marxistische einde van de geschiedenis gekenmerkt worden door religieuze elementen zoals bijvoorbeeld taalgebruik, de belofte van verlossing of het aanbreken van een glorieuze nieuwe tijd. Hans Achterhuis stelt dat radicale, sociale en seculiere ideologieën religieuze verlangens voedden die traditionele religies niet konden bevredigen. Navolgers van radicale utopieën streven er niet zelden naar een gemeenschap op te richten, gemotiveerd door een bepaald utopisch idee van samenleven of een utopische toekomstvisie. Een oud voorbeeld hiervan is de gemeenschap Utopia in Ohio uit 1844, dat naar de denkbeelden van Fourier was ingericht en in de VS tot uitvoering werd gebracht met de bedoeling een nieuw soort samenleving, en in het verlengde hiervan, een nieuw soort mens te scheppen. Dit is een belangrijk kenmerk van utopisch denken. (Achterhuis 16)

Voor het disciplinaire deel van deze interdisciplinaire scriptie zullen utopieën en vrijplaatsen in de politieke geschiedenis nader worden uitgelicht, met een focus op de 20ste eeuw. Aan het door ons benoemde fenomeen van de vrijplaats gaat vaak een idealistisch gedachtegoed vooraf. Die filosofieën staan niet op zichzelf maar kennen hun wortels vaak in al bestaande gedachtestromingen. Zo heeft de recentelijk opgekomen beweging Anonymous veel van het gedachtegoed van de anarchistische ideologie overgenomen (Biella Coleman) en ontleen Occupy-activisten veel van hun gedachtegoed aan het anarchisme en socialisme. (M. Schwartz)

2.2 Utopia: terug in de tijd

Om utopisch denken beter te begrijpen is het nodig te kijken naar de oorsprong en ontwikkeling ervan. *Utopia* is een term die afkomstig is van de filosoof Thomas More uit zijn gelijknamige boek uit 1516: het Griekse 'ou' (niet/nee) en 'topos' (plaats) zijn samengevoegd tot het woord Utopia, wat zoveel betekent als 'geen-plaats' of 'nergensland'. Saillant detail is dat het woord in het Engels hetzelfde wordt uitgesproken als 'eutopia', wat 'goede plaats' betekent, een woordspeling van More. Zijn werk kan worden begrepen als een literair-politieke satire, kritiek op zijn eigen tijd en als visie voor een ideale samenleving. Hiermee begon hij een lange Westerse traditie van utopisch denken en

utopische kritiek, aldus Hans Achterhuis, filosoof en schrijver van *De Erfenis van de Utopie* (1998). Hij en andere deskundigen hebben getracht utopisch denken aan de hand van hun literaire kenmerken te definiëren. Op de inhoud van invloedrijke werken uit de utopische literatuur en utopisch denken kan niet zeer uitgebreid worden ingegaan. In plaats daarvan zullen vooral de gemeenschappelijke kenmerken worden belicht die in verschillende belangrijke utopieën terugkomen; wat een utopie tot een utopie maakt. Alles kan namelijk een utopie worden genoemd. Zelfs het project van de Europese eenwording heeft het afkeurende label 'utopie' gekregen. Het woord 'utopie' kent een negatieve connotatie. Vaak wordt het gebruikt voor onmogelijk te realiseren projecten of ideeën. Toch spreekt de wereld achter het woord tot de verbeelding.

Hans Achterhuis beschouwt More's werk als de grondtekst voor latere utopieën, waartoe hij ook Campanella's *Zonnestad* (1602) en Francis Bacons *Nieuw Atlantis* (1627) rekent. Dit zijn allemaal invloedrijke, voor hun tijd vernieuwende werken. Met name uit de laatste spreekt veel vertrouwen in de maakbaarheid van de mens en toegepaste wetenschap, wat kenmerkend is voor ideeën uit de Verlichting en voor latere techno-utopieën. (Sibley 15) Het idee van menselijke heerschappij over de natuur en het geloof dat technologische innovaties verantwoordelijk zullen zijn voor automatische vooruitgang van de mens waren concepten die Bacon sterk uitdroeg. Wat in de drie 'oerutopieën' wordt voorgesteld is een grootschalige en moedwillige goederengemeenschap. Bovendien werden alle individuen onderworpen aan een zeker ideaal van samenleven.

In 1890 werden twee belangrijke utopische werken gepubliceerd. Edward Bellamy's *Looking Backward: 2000-1887* is een socialistische utopie die zeer populair werd in Engeland. Het stelt een nationalisatie van alle industrieën en goederengemeenschappen in de toekomst voor. *News From Nowhere* door William Morris was het andere werk. Nowhere verwijst naar More's betekenis achter Utopia. In het werk behandelt Morris gezamenlijk eigendom en democratische controle over productiemiddelen in de staat. Het is een klassieke socialistische utopie. Beide werken kunnen tevens gerekend worden tot het literaire genre van de science fiction, waarin utopische denkbeelden vaak ook geventileerd worden. Met H.G. Wells' *A Modern Utopia* (1905) breekt science fiction echt door als nieuw hoofdstuk in de utopische traditie. Technologie, wetenschap en nieuwe ideeën voor sociale orde werden samengevoegd. Wells probeerde een nieuwe mens te scheppen en de stichting van een wereldstaat voor te stellen in zijn werk. Yevgeny Zamyatins *Wij* (1928), Aldous Huxleys *Brave New World* (1932) en George Orwells beroemde *1984* (1949) laten de schaduwzijde aan utopisch denken zien. Ze gelden als kritieken op socialisme maar ook kapitalisme, met name *Brave New World*. De antiutopie van de onderdrukte samenleving en de controlestaat heeft een sterk beeld in het cultureel geheugen achtergelaten: 1984 wordt door allerlei protestgroepen als schrikbeeld genomen om te waarschuwen tegen de vijandige, onpersoonlijke staat.

Utopische gemeenschappen zoals de Owenite Communities baseerden zich in grote mate op deze werken. (Kumar 21) In utopieën worden doorgaans sociale gelijkheid, belang van onderwijs en een grootschalige warengemeenschap benadrukt als oplossingen voor maatschappelijke kwesties. Bovendien zou de utopie gelden als de manier om nieuwe (goede) mensen te 'produceren'. Utopisch denken is zo aantrekkelijk omdat het frustraties over hedendaagse routine en verbeelding of toekomstfantasie kan kanaliseren, laten zien wat er in het heden mist en wat er idealiter zou moeten worden bewerkstelligd om dit te veranderen. De utopie is volgens Achterhuis typisch een uitvinding van het Westen. (Achterhuis 15)

Achterhuis onderscheidt dat een utopie als kenmerk heeft dat het geschrift altijd om een samenleving gaat. In de lijn van More kunnen bepaalde maatschappelijke bewegingen en experimenten, bijvoorbeeld La Réunion, Dallas uit 1855, als utopisch worden gedefinieerd, zo stelt hij. Zie hiervoor deel 2 van deze scriptie. Bovendien onderscheidt hij, naast maakbaarheid, nog een derde en laatste karakteristiek: het maatschappelijke experiment heeft een bepaalde mate van holisme of totalitarisme in zich: alles hangt samen. Literaire utopieën schilderen een radicaal andere samenleving die is gerealiseerd door een scherpe breuk met het heden. Utopische bewegingen hebben bovendien een min of meer gedetailleerd beeld van de maatschappij die zij voor ogen hebben. Dit onderscheidt hen van brede maatschappelijk-idealistische bewegingen. (Achterhuis 111)

Een ander kenmerk is de populariteit van utopisch denken. Waarom hebben ideeën als het tot stand brengen van een duizendjarig rijk of het scheppen van een aards paradijs dan toch zoveel aantrekkingskracht? Utopieën, zo stelt Achterhuis, bieden een belofte, een heilsverwachting die zeker in tijden van recessie aan populariteit wint. Ten tijde van More's Utopia waarden grote plagen als de pest door Europa; mensen wilden hoop.

2.3 Utopieën en politieke Ideologieën

Utopie en ideologie zijn sterk met elkaar verbonden. Waar het een ophoudt en het ander begint is een twistpunt voor academici. De eerder genoemde auteur Bell formuleerde de volgende definitie van ideologieën:

“An all-inclusive system of comprehensive reality, it is a set of beliefs, infused with passion, and seeks to transform the whole of a way of life. (...) Ideology, in this sense, and in the sense that we use it here, is a secular religion.” (Bell 24)

Hetzelfde zou kunnen gelden voor utopieën. In zekere zin zouden utopieën beschouwd kunnen worden als de “brandstof” voor politieke ideologieën, waarin het streven naar de verwezenlijking, voor zover mogelijk, van de utopie ligt besloten. (Freeden 2003) Idealen en activisme krijgen

utopische proporties als hun kernidee eigenlijk niet te verwezenlijken is. Bovendien hebben ze vaak gemeen dat zij betrekking hebben op samenlevingen, op collectieven. Individuele wensen en idealen rekent Hans Achterhuis nadrukkelijk niet tot het 'utopisch domein'. De grote emancipatiebewegingen uit de jaren '60 ten gunste van gelijke rechten en behandeling van vrouwen en gekleurde mensen kunnen volgens hem ook niet het predicaat 'utopisch' krijgen. (Achterhuis 111) Die scheiding is moeilijk te handhaven. De politicologe prof. dr. Lucy Sargisson stelt dat utopieën alles te maken hebben met menselijke angsten en verlangens, ook als die van een subcultuur of sociale groep zijn. (Sargisson 5)

Bob de Graaff, historicus aan de UU en schrijver van het recent uitgekomen boek *Op weg naar Armageddon* (2012) laat de geschiedenis van utopisch denken tot aan de Bijbelse tijden van Johannes van Patmos teruggaan en verbindt het, naast ideologisch fanatisme, aan religieus millennialisme, wat staat voor het geloof in de stichting van een duizendjarig rijk of paradijs op aarde, voor of na de komst van de Messias. De Graaff stelt dat "de onttovering van de samenleving na de Verlichting, inclusief de onttovering van de politiek, geregeld de behoefte oproept aan nieuwe betovering." Communisten, aanhangers van Rousseau's politieke ideeën, nationaalsocialisten, islamisten en andere groepen worden door De Graaff allemaal gekoppeld in hun streven naar een zeker 'eind van de geschiedenis'; alle zijn apocalyptisch. De gewelddadige dimensie die De Graaff geeft aan utopisch denken is moeilijker te onderscheiden bij het liberalisme, alhoewel Achterhuis een 'liberalistische' utopie herkent in *Atlas Shrugged* en *Anthem* van Ayn Rand. Deze werken hebben echter geen blauwdrukken voor een hele samenleving maar zijn individualistische utopieën: het paradijs is het ego. De utopie heeft vaak een zekere totalitaire verleiding. Verlichtingsfilosofen stelden rationeel een sterk staatsapparaat voor om amorele burgers in toom te houden. De belangrijke verlichtingsfilosoof Rousseau presenteerde zijn idee van de 'algemene wil'. De algemene wil is niet zozeer de wil van allen. Rousseau bedoelde hiermee het algemeen belang van het volk dat geïnterpreteerd kon worden door een machthebber. Dit gaf de mogelijkheid voor groot statelijk misbruik, bijvoorbeeld door de Communistische Partij in Rusland. ('Op weg naar Armageddon', Hoe?Zo!-radio-interview met Bob de Graaff, 17 mei 2012)

De filosoof Jeremy Bentham stelde 1791 zelfs voor om de samenleving in te richten naar het idee van het panopticum, hetgeen mensen altijd in de gaten zou houden en het beste uit zichzelf zou laten halen. De ultieme controle samen met de ultieme maakbaarheid klinken prachtig, maar met name George Orwell waarschuwde met zijn dystopische '1984' treffend tegen de uitwassen van zo'n systeem.

concludeert dat "het wegvallen van religie geen garantie hoeft te zijn voor het wegvallen van apocalyptisch gedachtegoed, temeer nog omdat, ook lang nadat God uit de wereld is verdwenen, mensen hun narratieven blijven vormen naar religieuze oerverhalen. Het streven naar het goede blijft dus nog steeds kans bieden op kwade uitkomsten. Heilsverwachtingen die met geweld werden gerealiseerd hebben over het algemeen geen paradijzen maar tranendallen geschapen, geen heilsdromen verwezenlijkt maar nachtmerries waargemaakt." (De Graaff 615)

John Gray, politiek filosoof en schrijver van *Black Mass: apocalyptic religion and the death of utopia* uit 2007, herkent in veel hedendaagse gebeurtenissen de 'utopian mind at work'. Zo stelt Gray dat de sociaal-politieke utopie van de democratie werd gebruikt als heilbrenger in de Tweede Golfoorlog. Dit schakelt hij moeiteloos gelijk met de Franse Revolutie. Tijdens de Grote Terreur werden ideeën met een religieuze achtergrond of implicatie verkondigd die mensen trachtten te verwezenlijken door middel van geweld. Het geloof in een eindtijd voor de geschiedenis en de pogingen van de mens om het paradijs op aarde zelf te scheppen beschouwt Gray als typisch utopisch. Het communisme, verscheidene religies en zelfs het neoconservatisme hebben deze elementen in hun ideologie opgenomen. Zowel Gray als De Graaff zien zekere broedertwisten in utopische ideologieën: de onverenigbare utopische visies van het communisme en liberaalkapitalisme bevochten elkaar hevig. Met de 'dood van utopia' bedoelt Gray de verschuiving van seculiere ideologieën naar religieus fanatisme. De seculiere utopie lijkt sterk aan aantrekkelijkheid te hebben ingeboet en het goddelijke paradijs is daar (weer) voor in de plaats gekomen. Maar de utopisch denken gaat onverminderd door.

2.4 Utopische Vrijplaatsen

Utopie en vrijplaats zijn nauw aan elkaar verwant. Krishan Kumar, socioloog en schrijver van *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times* (1987) koppelt utopisch denken aan het stichten van utopische gemeenschappen op de volgende manier:

"Utopia (...) tends to be at its most vigorous during "transitional periods, when major social changes are accompanied by a kind of political stasis (*de onvrede eerder herkend door Achterhuis en Sargisson, red.*), where the political will or means are lacking to give shape and direction to the changes. Utopia then appears as an "imaginary enclave within real social space," (*denk hier aan internet, red.*) such as the court in the early-modern utopia, which offers the figure of a closed space beyond the social, a space from which power distantly emanates but which cannot be itself thought of as modern. This is in contrast to, and in abeyance from, the bustling movement of secularization and national and commercial development that is hurrying the society forward. Utopian enclaves then are something like a foreign body within the social: in them, the differentiation process has momentarily been arrested, so that they remain as it were momentarily beyond the reach of the social and testify to its political

powerlessness, at the same time that they offer the space in which new wish images of the social can be elaborated and experimented on.”

Dit idee van de ‘utopische enclave’ komt overeen met het eerder genoemde concept van de vrijplaats. Kumar verwijst vooral naar de Owenite Communities, socialistische communes, die eind negentiende eeuw in Amerika werden gesticht. Tegelijkertijd brengt het precies onder woorden wat cyberspace kan zijn.

Een utopisch project kan een vrijplaats zijn, soms een gemeenschap of verzameling groepen die ernaar streeft een blijvende radicale, politieke verandering teweeg te brengen of te bewerkstelligen, al dan niet binnen eigen ‘zone’. In de definitie is ook het doel van de vrijplaats belangrijk. Het draait niet alleen om een zekere tegencultuur of artistieke broedplaats, maar is erop gericht een eigen vorm van orde, ‘regering’ en functioneren tot stand brengen. Het moet vooral worden opgevat in de zin van ‘radicaal afwijkend van de rest van de samenleving’. De afgelopen twee decennia zouden vanwege het multipolariseren van de internationale machtsverhoudingen, de verhoogde mate van globalisering en de opkomst van het publieke internet kunnen gelden als een ‘transitional period’, zoals Kumar dat noemt. Morozov bevestigt dit in *The Net Delusion* door de komst van internet te vergelijken met de ontdekking hoe een mens vuur moet maken. Door Kumar en Gray worden industrialisatie en urbanisatie in Westerse samenlevingen in de negentiende en vroege twintigste eeuw als veroorzakers van nieuwe golven van utopisme beschouwd. Kumar maakt een onderscheid tussen filosofisch of religieus gemotiveerde, ‘intentionele’ gemeenschappen en andersoortige in de vroegmoderne, en vooral moderne geschiedenis (Kumar 21). De utopiedeskundige stelt zelfs dat alle sociale en politieke filosofie utopisch is omdat deze een soort ideale of geïdealiseerde staat proberen te vangen in woorden (Kumar, 1987). Utopisch denken is niet alleen het vormen van een ideaalbeeld van de toekomst en/of de samenleving, het is het vormgeven van dat beeld met subjectiviteit en hoop of vrees en verbeelding, vaak uit onvrede met het heden.

Na de Franse Revolutie brak voor door utopieën geïnspireerde gemeenschappen een bloeitijd aan: socialistische utopisten zoals Étienne Cabet, schrijver van *Reis naar Icaria* (1840), probeerde samen tegen de achtergrond van industrialisatie en urbanisatie in Europa met volgelingen in de Verenigde Staten de utopie tot werkelijkheid te brengen. Daarnaast was er Charles Fourier, die zijn utopie van de ‘Phalanstère’ of ‘groot hotel’ als een autarkische, samenwerkende gemeenschap voorstelde dat zeer sterk teruggreep op een pre-industrieel tijdperk. Volgelingen van hem stichtten kolonies tussen 1840 en 1850 in de Verenigde Staten enkele naar zijn voorbeeld ontworpen gemeenschappen.

Zowel Fourier als Cabet stelde zich voor dat hun gemeenschappen zich zouden uitbreiden tot natie-niveau.

Veel utopische gemeenschappen bestonden niet zeer lang. Sommige bestaan nog tot de dag van vandaag, zoals Harmony, Texas. De meeste vrijplaatsen hadden doorgaans geen gewelddadig einde. Een verklaring voor het wegsterven van de socialistische gemeenschappen zou kunnen zijn omdat zij niet een totaalbeeld meer boden en geen einddoel of eindpunt in de geschiedenis verloren zij hun aantrekkingskracht, waar apocalyptische christelijke sektes die hebben behouden (De Graaff 321). Daarnaast lijkt een sterk gevoel van crisis of urgentie mee te spelen voor het fanatisme waarmee utopisten hun denkbeelden uitdragen. Zo meende de anarchist Proudhon dat hij leefde in een tijd die te vergelijken was met de tijden voorafgaand aan de komst van Christus. De religieuze opvatting van het chiliasme bleef ook in seculiere vorm of omgeving bestaan. Voor religieuze fanatici was geweld de gemene deler: voor het paradijs gerealiseerd kan worden moet eerste 'de oude wereld' vernietigd worden, zo observeren zowel Achterhuis als De Graaff.

5. Blauwdrukken voor het Paradijs

Tegen het einde van de negentiende eeuw komen de meeste door utopieën geïnspireerde gemeenschappen ten einde door praktische geschillen en het uitblijven van succes. Anderzijds vonden utopische ideeën dankzij revoluties in Rusland na de Eerste Wereldoorlog wel doorgang. Geen van alle 'gemeenschapsutopisten' noemde zijn ideeën utopisch. (Kumar, 1991) In hun ogen boden ze, natuurlijk, oplossingen voor grote sociale kwesties en ideeën in snel veranderende tijden. Religieuze utopisten boden daarnaast ook nog de belofte van de komst van de heilstaat of het duizendjarig paradijs.

Of het marxisme en socialisme zelf utopisch van aard zijn, is discutabel. Marx wilde zich nadrukkelijk onderscheiden van de eerder genoemde socialistische utopisten omdat zij hun ideeën als 'ready-made' presenteerden. Hier geloofde Marx niet in: een blauwdruk voor de ideale samenleving kon niet bestaan. Een wetenschappelijke onderbouwing van de heilstaat zou nodig moeten zijn. Zijn filosofieën lichten uiteindelijk toch een tipje van de sluier op over de heilstaat, de geschiedkundige teleologie of het determinisme - allemaal kenmerken die eerder door Achterhuis teruggevonden zijn als gemeenschappelijke kenmerken voor utopisch denken. Marxisme is meer ideologie dan utopie, in zoverre dat het een routekaart vormt voor een ideale samenleving waarvan weliswaar de kaders zijn geschetst maar waarvan de invulling, anders dan bij utopieën, volledig aan de revolutionairen ligt. Ironisch genoeg gaf Lenin, de grote revolutionair, met zijn manifest *Wat te doen* (1902) de blauwdruk voor Sovjetorganisaties over de hele wereld. (De Graaff 282)

Met het verdwijnen van de ideologische strijd kwam de utopie en de 'geschiedenis' ten einde, zo leek de tendens na de Val van de Muur. Als tegenhanger van het idee van *The End of History* publiceerde de politicoloog Samuel P. Huntington een duiding van het postcommunisme die niet uitging van universeel gedeelde waarden en de overwinning van de democratie. *The Clash of Civilizations* was

een multipolaire vervanging van het tweeledige wereldbeeld van de Koude Oorlog. Religieuze en culturele verschillen worden hierin aangewezen als de belangrijkste bronnen van conflict. Net als Fukuyama hing Huntington echter het idee aan van het einde der ideologieën. Gray levert hierop kritiek: uit de oorlogen die de wereld sinds de ineenstorting van de Sovjet-Unie heeft gezien blijkt wel degelijk dat ideologieën en utopieën nog bestaan. In *Black Mass* stelt John Gray dat een utopie in feite het religieuze paradijsbeeld seculariseert. Zolang fanatiek geweld bestaat, zo lijkt de conclusie, zal utopisch denken bestaan. Nog duidelijker wordt de relatie tussen utopieën en het gebruik van geweld in de eerste helft van de twintigste eeuw. De talloze zuiveringen ten bate van het realiseren van nazistische of communistische ideaalbeelden vormen een toonbeeld van wat fanatisme, utopisme en religie aan kunnen richten, zo luidt de conclusie van Achterhuis, De Graaff en Gray.

Maar is dit echt het einde van de utopie? De Graaff signaleert de wederopstanding van religieuze utopieën en fanatisme in de plaats van seculier ideologisch utopisme. Dit blijkt uit de opkomst van nieuwe radicaal-religieuze groepen overal ter wereld. De utopische dimensie aan hun denken is nog steeds de eschatologie/teleologie en het doel of de verwezenlijking van het paradijs op aarde. Hierbij hebben belangrijke christelijk-fundamentalistische en islamitische sekten wel veel westerse technologie omarmd. Als belangrijke factoren voor de groeiende populariteit van utopisme wijst De Graaff naar modernisering, alfabetisering, urbanisatie, globalisering en toegang tot nieuwe media. Hij ziet een terugkeer van apocalyptische narratieven en gedragingen. (De Graaff)

2.6 Techno-utopisme: Dood of Doorstart?

In hoeverre is de vrijplaats, voort stromend uit politiek-filosofische utopie of ideologie, van belang in de moderne samenleving? Zijn cyberanarchisten en occupysocialisten dan geen échte utopisten? In het artikel van Mark Surman *Wired Words: Utopia, Revolution, and the History of Electronic Highways* uit 1996 wordt een verband gelegd tussen de opkomst van de zogenaamde 'cable revolution' van de televisie uit de zeventiger jaren en de 'information highway' waarmee computer, internetgebruik werd bedoeld. De cable revolution is de naam die de hype rondom de technologische verbeteringen van kabeltelevisie van de auteur meekrijgt. De technologische vooruitgang stemde veel mensen uit de VS euforisch, de TV zou het leven van miljoenen mensen volledig veranderen. Een soortgelijke impuls leverde de introductie van het internet in de westerse wereld, begin jaren '80. Het wereldwijde web werd een 'information high way' genoemd en de technologische verandering zou ongeëvenaard zijn, aldus Surman. In beide tendensen herkent de auteur een utopische notie, die hij verbindt aan het debat rondom het einde van de ideologie. Het grote vertrouwen waarmee technologische vooruitgang tegemoet werd gezien lag in het verlengde van het idee dat ideologische, of überhaupt politieke conflicten achter ons kunnen worden gelaten na de Val van de Muur. De informatiesnelweg zou iedereen met elkaar verbinden en zelfs klassenverschillen slechten, zo vertelt Mark Surman over het

sentiment van die tijd. Het paste goed in de euforische stemming van die tijd, maar berust op misvattingen.

Evgeny Morozov, onderzoeker naar politieke en sociale implicaties van technologie, heeft in zijn boek *The Net Delusion: the Dark Side of Internet Freedom* uit 2011 naar hetzelfde fenomeen gekeken en werkt het verder uit: het enthousiasme voor het potentieel van internet dat volgde op de triomf van het kapitalisme na het einde van de Koude Oorlog. Even kritisch als Mark Surman bekijkt hij het onvermogen om de negatieve, zo je wilt dystopische kanten van het internet in ogenschouw te nemen in de laatste jaren voor het millennium. In hun publicatie *On Utopias and Dystopias: Toward an Understanding of the Discourse Surrounding the Internet* van Dana R. Fisher en Larry Michael Wright uit 2001 wordt hardop de vraag gesteld of één van deze factoren het sociale landschap zal veranderen en zo ja, in hoeverre dit dystopisch of utopisch zou uitpakken. Ruim 10 jaar later is ontegenzeggelijk duidelijk dat het internet een wezenlijk deel van ons leven uit is gaan maken, maar niet in nadrukkelijk positieve of negatieve zin. We kunnen niet zonder, we kunnen er niet omheen. Maar voor de cyberutopist is dat niet het enige.

Er zijn sinds de jaren '80 enkele invloedrijke bewegingen opgekomen op het internet die de classificatie 'utopisch' zouden kunnen krijgen. Het zijn bewegingen die het internet niet alleen zien als een middel, als een gereedschap, maar ook als een doel, een leefomgeving, een gemeenschap. Er worden claims gelegd op het internet als zijnde een soort utopische ruimte: cyberspace. Dit woord is afkomstig uit het cyberpunk science-fictionwerk *Neuromancer* uit 1984, een technodystopie. Sindsdien is de term overgenomen om het medium van computernetwerken mee te duiden, waarbinnen online communicatie plaatsvindt.

Deze claims op cyberspace zijn van verschillende ideologische aard. *The Hacker Manifesto* van Loyd Blankenship uit 1986 en *A Declaration of the Independence of Cyberspace* van John Perry Barlow uit 1996 zijn invloedrijke teksten geweest voor hackersbewegingen als Anonymous. Hoewel beide teksten zekere socialistische of anarchistische elementen in zich dragen hebben deze bewegingen of manifesten meer met elkaar dan met de klassieke ideologieën gemeen. Ze hebben vooral betrekking op de uitwisseling van informatie en het behoud van vrijheid op het internet.

A Declaration of Independence of Cyberspace koppelt de 'oude wereld' fundamenteel los van 'Cyberspace', hij stelt dat ze geen grenzen heeft, een wereld waar de staat (nog) geen controle over heeft, letterlijk een vrijplaats. Het internet kenmerkte zich in de beginjaren in het publieke domein als *terra incognita* door het gebrek aan wetgeving omtrent het gebruik ervan in bijvoorbeeld de Verenigde Staten, Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland. Dit maakte het mogelijk voor mensen om internationale digitale gemeenschappen en fora te beginnen waarin vrijelijk informatie kon

worden uitgewisseld. De ideaalbeelden uit de *Declaration of Independence of Cyberspace* zijn met name utopisch te noemen omdat ze literair van aard zijn maar ook wat betreft politieke ambitie. De invloed van hackercollectieven en cyberbewegingen mag ook weer niet overschat worden. Yochai Benkler stelt in zijn artikel *Hacks of Valor* in *Foreign Affairs* dat de politieke kracht van zulke bewegingen groter is dan gedacht. Met hackoperaties die doen denken aan anarchistische bomleggingen ('propaganda van de daad', waarbij de lijn tussen criminaliteit en politieke actie ook heel dun was – De Graaff 615) hebben hackers geprobeerd hun bewegingsvrijheid op internet te behouden. In de manifesten lijkt de eerder genoemde, typisch utopische apocalyptische dimensie te ontbreken. Het ideaalbeeld van een volledig vrij internet en de revolutionaire manieren om dat te bereiken zijn echter goed als utopisch op te vatten. Cyberspace valt bovendien nog steeds binnen de definitie van Kumar. Hierin ligt een rol van de vrijplaats in de moderne samenleving: de utopische enclave die radicale vrijheidszoekers een omgeving biedt om in gemeenschap een collectief sociaal doel na te streven, los van de staat of overheid.

Het is moeilijk om internet in kloppende termen te vatten met zoveel verschillende gebruikers. Maar duidelijk is dat nieuwe ideologische bewegingen hun weg hebben gevonden op het internet. De cyberutopisten zelf lijken niet op de gewelddadige fanatici van de Franse Revolutie. Wel is het zo dat internet door fanatici wordt gebruikt voor het verspreiden van hun gewelddadige boodschap. Het potentieel van internet is overduidelijk gigantisch en kan zowel utopisch als dystopisch uitpakken. Er zijn parallellen, maar het is wellicht nog te vroeg om te stellen dat het in het geval van internetbewegingen zoals eerder genoemd daadwerkelijk gaat om een voortzetting van de 'utopische traditie'.

3 Cyberspace: digitaal elysium of same old?

Stijn Peeters

Als gezocht wordt naar een vrijplaats in de moderne westerse samenleving is het internet een kandidaat met goede papieren. Ondanks toenemende pogingen tot regulering is nog steeds vrijwel alles wat door god (en diverse overheden) verboden is terug te vinden op het *World Wide Web*, op nieuwsgroepen of via torrentverkeer. Hoewel een groot deel van deze activiteit weinig ideologisch van aard is en vooral is terug te voeren op internetgebruikers die simpelweg voor weinig geld veel muziek, films en games willen downloaden, is er toch ook een (vaak vocale) minderheid aan internetgebruikers die het internet, en computers in bredere zin, verwelkomt als een context waarin traditionele ideeën en regels over eigendomsrecht of vrijheid van meningsuiting niet langer opgaan en herzien zouden moeten worden.

Bij de hoofdvraag van deze scriptie (in hoeverre heeft de vrijplaats een rol in de moderne westerse samenleving?) zou dus de hypothese dat het internet deze rol van vrijplaats kan vervullen op zijn minst het onderzoeken waard zijn. Dit is dan ook wat ik in dit disciplinaire deel zal doen; vanuit de achtergrond van de hoofdrichting Nieuwe Media & Digitale Cultuur zal ik onderzoeken of en hoe het internet te zien is als vrijplaats, met speciale aandacht voor recente ontwikkelingen op het gebied van inperking in regulatie van internetrechten.

Allereerst zal ik een aantal termen nader verklaren en definiëren, om zo een duidelijk kader te scheppen waarbinnen mijn uiteenzetting valt. Vervolgens bekijk ik wie of wat in de nog jonge geschiedenis van het internet hebben gepoogd hier een vrijplaats van te maken of een vrijplaats hebben gepoogd te stichten in de context van het internet. Daarna bespreek ik de wijze waarop het internet gereguleerd wordt en welke partijen hierbij betrokken zijn, aan de hand van zowel kwalitatieve (rechtstheoretische) als kwantitatieve literatuur (waarin de huidige stand van zaken wordt beschouwd) op dit gebied. Tenslotte zet ik uiteen hoe realistisch, gezien de resultaten van dit literatuuronderzoek, de eerder genoemde utopische projecten zijn in het licht van de besproken regulering en controle, waarmee een antwoord gegeven wordt op de vraag of het internet de rol van vrijplaats in de moderne westerse samenleving kan spelen.

3.1 Internet en cyberspace: terminologie

“Internet” is een potentieel problematische term, omdat het een woord is dat aan twee verschillende

fenomenen kan refereren. Het kan verwijzen naar infrastructuur, de aan elkaar verbonden computernetwerken die samen één groot wereldwijd netwerk vormen. Het kan ook verwijzen naar de activiteit die op dit netwerk plaatsvindt; het geheel aan websites, communicatiemiddelen en andere services die van de eerder genoemde infrastructuur gebruik maken en zo voor iedereen met toegang tot het netwerk beschikbaar zijn.

Als het gaat over de vraag of het internet als vrijplaats gezien kan worden wordt de tweede betekenis bedoeld. Uiteraard zijn de twee aan elkaar gerelateerd; de manier waarop de infrastructuur is opgebouwd heeft implicaties voor de manier waarop deze gebruikt kan worden, en het gebruik heeft weer gevolgen voor het onderhoud en eventuele uitbreiding van de infrastructuur. Er is dus sprake van een wisselwerking.

In deze scriptie zal met name het internet als het geheel van activiteit dat op het netwerk plaatsvindt worden besproken; de tweede betekenis. Om verwarring te voorkomen zal dit, waar verwarring mogelijk is, aangeduid worden als *cyberspace*. Deze term heeft haar eigen geschiedenis en behoeft daarom enige introductie.

De term cyberspace werd in 1984 voor het eerst gebruikt door de schrijver William Gibson, in zijn invloedrijke cyberpunkroman *Neuromancer*. Hij gebruikte de term om naar de virtuele wereld te verwijzen waar de hoofdpersoon, de hacker Case, zijn hackwerk deed. Gibson beschreef cyberspace als een 3D-wereld, waarin delen van het netwerk (bijvoorbeeld de "site" van een bedrijf) als ruimtelijke structuren bestonden die door de hacker konden worden gemanipuleerd:

"Cyberspace. A consensual hallucination experienced daily by billions of legitimate operators, in every nation, by children being taught mathematical concepts... A graphic representation of data abstracted from the banks of every computer in the human system. Unthinkable complexity. Lines of light ranged in the nonspace of the mind, clusters and constellations of data. Like city lights, receding." (69)

Gibson legt sterk de nadruk op het visuele aspect van cyberspace, gezien termen als *hallucination* en zijn expliciete beschrijving van cyberspace als een *graphic representation*. De realiteit heeft Gibson's toekomstvisie echter ingehaald; de 3D-wereld is geen gemeengoed geworden als interface voor het navigeren van het internet, afgebakende virtuele werelden als *Second Life* en MMORPG's als *World of Warcraft* daargelaten. De term "cyberspace" wordt desondanks nog steeds gebruikt om de "internetwereld" mee aan te duiden. Een andere definitie, gebruikt door de Amerikaanse overheid, is niet noodzakelijk gelinkt aan een bepaalde representatie of manier van navigeren en daarmee bruikbaar:

"A global domain within the information environment consisting of the interdependent

network of information technology infrastructures, including the Internet, telecommunications networks, computer systems, and embedded processors and controllers.” (Joint Education and Doctrine Division)

Uit deze beschrijving spreekt duidelijk dat cyberspace een fenomeen is dat inderdaad ontstijgt aan de puur fysieke infrastructuur van het internet, een *global domain*. Een definitie concreter dan dit is lastig te geven en wellicht is dit ook wel tekenend voor het fenomeen; fluïde, steeds veranderend en moeilijk in één term te vatten. *No panoramic view is possible, for the space is always folding, dividing, expanding and contracting*, zoals cultuurcriticus Steven Shaviro schrijft in zijn boek *Connected* (7). Essentieel is dat cyberspace een veelvormig verschijnsel is dat oprijst uit de activiteiten van gebruikers van de infrastructuur die het internet ook is.

3.2 Internet als algehele vrijplaats: alles kan en mag?

Al sinds het internet beschikbaar werd voor een breder publiek leeft er bij een deel van de internetgebruikers het idee dat cyberspace, de virtuele wereld van het internet, op een bepaalde manier fundamenteel anders is dan de echte wereld. Reguleringen en wetten zoals in deze echte wereld bestaan zouden dan ook geen plaats hebben op het internet; als er al sprake moet zijn van regulering, zou dat nooit eenzelfde vorm kunnen hebben als bijvoorbeeld bestaande auteurswetten (Sardar 34).

Het is inderdaad zo dat het internet “in het begin” – eind jaren '80 tot begin jaren '90, een periode waarin onder andere het World Wide Web werd geïntroduceerd – vrijwel geen regulering kende. Bestaande mediawetten waren opgesteld op basis van media als TV en drukwerk, en pasten niet goed bij het dynamische en gedecentraliseerde karakter van internet. Bovendien was het internet nog in zoverre obscuur dat wetgevers en overheden weinig geld en tijd investeerden in het controleren en handhaven van wetten op internet.

Dit is een bekend fenomeen: het is een vrij algemeen verschijnsel dat wetgeving achterloopt bij technologische ontwikkeling. In haar boek *Ruling the Waves* uit 2001 beschrijft Debora Spar, hoogleraar bestuurskunde aan de Harvard Business School, hoe technologie – van het kompas tot het internet – bij haar introductie bij het grote publiek gretig gebruikt wordt voor schimmige, vaak illegale doeleinden, en lastig te reguleren of controleren lijkt. Bestaande wetten houden immers meestal geen rekening met de nieuwe technologie, en kunnen dit ook niet; wetgevers kunnen tenslotte niet de toekomst voorspellen (14). Dit is overigens geen uiting van onvermogen of desinteresse van controlerende instanties als de overheid; het duurt nu eenmaal even om nieuwe wetten te creëren. Als dit eenmaal is gebeurd, eventueel onder druk van commerciële belanghebbenden, worden uitwassen bij wet verboden en neemt regulering toe (20).

Hoewel Spar's boek opvallend genoeg geschreven werd voor dit echt op gang kwam (Goldwin en Wu 124), is deze achterstand van wetgeving op technologische ontwikkeling goed zichtbaar in de gang van zaken bij het reguleren van downloadgedrag op internet. Aanvankelijk was downloaden in het beste geval "grijs gebied" en soms zelfs legaal – zoals in Nederland, waar het volgens bestaande auteurswetten toegestaan was auteursrechtelijk beschermd materiaal voor eigen gebruik te downloaden. Uiteindelijk wordt na protest van belanghebbenden de wet vaak aangepast, zoals in bijvoorbeeld de Verenigde Staten gebeurde met de *Digital Millennium Copyright Act* uit 1998, die de Amerikaanse auteursrechtenwetgeving uitbreidde naar het digitale domein.

Ondanks deze regulering die langzaam de technologie inhaalt is er nog steeds een actieve groep internetgebruikers die hier tegen in protest komt. Een vroeg, en invloedrijk voorbeeld hiervan is *A Declaration of Independence of Cyberspace* van publicist John Perry Barlow, uit 1996. Dit pamflet, uitgebracht in reactie op de Amerikaanse *Telecommunications Reform Act* uit datzelfde jaar, stelt ondubbelzinnig dat cyberspace – de activiteit die op internet plaatsvindt – fundamenteel anders is dan alle andere communicatieplatformen en dat het om meerdere redenen dan ook niet wenselijk is dat de traditionele wetgevers en regulerende instanties, zoals de staat, zich er mee bezig houden. Dit wordt in de eerste alinea van de tekst al op dramatische wijze duidelijk:

"Governments of the Industrial World, you weary giants of flesh and steel, I come from Cyberspace, the new home of Mind. On behalf of the future, I ask you of the past to leave us alone. You are not welcome among us. You have no sovereignty where we gather."

Interessant is dat uit Barlow's tekst duidelijk een beeld van cyberspace als een locatie spreekt, een plek waar mensen – of althans hun avatars – zich kunnen bevinden en die niet overlapt met bestaande staten of invloedssferen. Alsof cyberspace een onbewoond eiland is, dat nog niet eerder door een zeevarende mogendheid is ontdekt en waarvan de bewoners nu de kapitein van het expeditie-schip streng doch rechtvaardig heenzenden:

"Governments derive their just powers from the consent of the governed. You have neither solicited nor received ours. We did not invite you. You do not know us, nor do you know our world. Cyberspace does not lie within your borders. Do not think that you can build it, as though it were a public construction project. You cannot. It is an act of nature and it grows itself through our collective actions."

Hiermee is ook de keuze van Barlow voor de term *cyberspace* om zijn gedachten over het internet in woorden te vatten duidelijk. Door een ruimtelijke metafoor (cyberspace) te gebruiken en te spreken over *within your borders* impliceert Barlow al dat het hier niet gaat om alleen een nieuw medium, zoals TV, maar dat er ook een nieuwe, virtuele wereld is gecreëerd die niet zoals gewone geografische plekken geclaimd kan worden door bestaande mogendheden.

Een dergelijk beeld klinkt ook in andere publicaties, van na én voor 1996, door. Zo stamt al uit 1986 de tekst *The Conscience of a Hacker* van de hacker Lloyd Blankenship, beter bekend onder de nickname “The Mentor”, met daarin onder andere de volgende passage: *This is our world now... the world of the electron and the switch, the beauty of the baud*. Hoewel The Mentor’s stuk vooral een reactie was op de toenemende vervolging van hackers, en niet zozeer op het reguleren van bijvoorbeeld internettoegang, spreekt ook hier de gedachte uit dat cyberspace op een of andere manier een losstaande realiteit vormt waarin de mogelijkheden uit de “echte wereld” geen mandaat hebben.

Een recenter voorbeeld van deze “cyberrebellie” is de Anonymous-“beweging”. Wat Anonymous precies is – een beweging, een gedachte, een visie of misschien gewoon een losse verzameling verveelde tieners – is lastig te bepalen, maar dat de term symbool staat voor een algemeen gevoel van weerzin tegen regulering van het internet is duidelijk, gezien bijvoorbeeld de online protesten tegen de SOPA- en ACTA-wetgeving waarmee Anonymous geassocieerd wordt (Uitermark 161). Een YouTube-account die claimt aan Anonymous gelieerd te zijn uploadde in April 2012 bijvoorbeeld een video getiteld *A Declaration of Independence of Cyberspace*, waarin een aan moderne ontwikkelingen aangepaste versie van Barlow’s origineel werd voorgelezen door een anonieme computerstem. Van bronvermelding was hierbij geen sprake, maar het is overduidelijk dat het gaat om dezelfde tekst als 15 jaar eerder werd geüpload.

3.3 Techno-utopie: cyberspace als utopisch project

Het moge duidelijk zijn dat er in ieder geval onder een beperkte, maar luidruchtige groep internetgebruikers het idee leeft dat cyberspace althans idealiter een vrijplaats zou moeten zijn, waar vrijelijk informatie en media moet kunnen worden uitgewisseld ter meerdere eer en glorie van de vrije burger en waar iedereen in principe zou kunnen moeten doen wat hij of zij wil. In zijn stuk *alt.civilizations.faq* noemt cultuurcriticus Ziauddin Sardar dit beeld van cyberspace een *designer techno utopia*;

“[A] world where everything is nothing more than the total embodiment of one’s reflected desires. [...] Just as classical Utopians envisaged that the encounter with the people of the New Worlds could produce a better society in Europe, cyberpunks believe that virtual reality will lead us to a better human understanding.” (34-5)

Sardar noemt hier cyberpunks, een label dat door velen is gebruikt maar door Sardar wordt toegepast als label voor wat hij *latter-day Utopians* noemt, internetgebruikers met een uitgesproken utopische kijk op cyberspace, met als heersend idee dat het gebruik ervan significante veranderingen inhoudt voor de samenleving als geheel (ibid.).

In hoeverre staat het cyberspace ook werkelijk voor zo'n mogelijkheid tot maatschappelijke verandering en hebben de techno-utopisten een realistisch project? De manieren waarop dergelijke ideeën geuit worden – denk aan Barlow's *Declaration of Independence* - zijn vaak niet al te genuanceerd, en eerder ideologisch van aard dan een reflectie van de realiteit, hoewel de "speciale" status van internet vaak als voldongen feit gepresenteerd wordt. Eerder in deze scriptie werd een vrijplaats gedefinieerd als "een plaats, fysiek dan wel niet-fysiek, waar mensen een verhoogde mate van handelingsvrijheid genieten doordat men niet gebonden is aan van hogerhand opgelegde wetten of regels, omdat men zich hieraan actief onttrekt". Cyberspace is niet één-op-één in te passen in deze definitie; als het internet wordt gezien als vrijplaats is het bepalen van wat de "van hogerhand opgelegde wetten of regels" precies zijn problematisch. Cyberspace is als virtuele "plaats" te zien, maar het feit dat deze virtueel is en zich op het internet, een internationaal netwerk bevindt, maakt het lastig te bepalen aan welke wetten en normen cyberspace als vrijplaats zich zou onttrekken. Vergelijkingen met traditionele, strakker afgebakende vrijplaatsen, zoals hippiecommunes die zich duidelijk op een fysieke locatie binnen bepaalde landsgrenzen bevinden, gaan dan ook mank.

Gezien het feit dat cyberspace zich niet makkelijk laat inpassen in bestaande discours over vrijplaatsen als semi-autonome "enclaves" in bestaande samenlevingen is een alternatieve invalshoek nuttig. Hakim Bey (pseudoniem van Peter Lamborn Wilson), anarchistisch publicist uit de Verenigde Staten, publiceerde in 1991 het essay *The Temporary Autonomous Zone*, waarin hij het gelijknamige concept introduceerde. Een *temporary autonomous zone* (TAZ) is volgens Bey een vluchtige, lastig te definiëren "zone" die zich onttrekt aan controlestructuren zoals die door bijvoorbeeld overheden zijn ingesteld. Bey stelt zich de TAZ voor als een soort guerillabeweging: men doet wat hij wil, ongeacht controlestructuren, en voordat er een reactie kan komen is men al weer verdwenen in de anonimiteit (Bey 405).

Deze *hit-and-run* tactiek is waarschijnlijk niet wat denkers als Barlow en groepen als Anonymous bedoelen – hun ideaal zou misschien eerder een *permanent autonomous zone* zijn – maar komt desondanks redelijk overeen met de praktijk van internetanarchisme. Anonymous is ongrijpbaar – of presenteert zich althans zo – voor overheden doordat betrokkenheid voor veel internetgebruikers slechts vluchtig en tijdelijk is, doordat ze gebruik maken van een steeds veranderende verzameling aan publicatieplatformen en doordat ook de relaties tussen de betrokkenen onderling vluchtig van aard zijn, waardoor een overzicht van de beweging op wat voor niveau dan ook onmogelijk is (Uitermark 180).

Daarmee kan gesteld worden dat hackersgroepen als Anonymous gebruik maken van cyberspace voor het creëren van temporary autonomous zones waarin zij haar activiteiten uitvoeren, en zo inderdaad in gelimiteerde zin een techno-utopisch project verwezenlijken waarin zij doen wat ze willen, binnen cyberspace. Bey zelf was overigens kritisch over het idee van cyberspace (of deel

ervan) als TAZ. Hoewel hij een belangrijke rol voor het internet weggelegd zag bij het faciliteren van de creatie van TAZ's, was hij van mening dat het feit dat cyberspace inherent virtueel is een obstakel is voor de vorming van een TAZ, die hij toch vooral als een verschijnsel in de fysieke wereld zag (Bey 413). Desondanks is zijn idee van de TAZ in feite prima toe te passen in cyberspace:

“The TAZ is like an uprising which does not engage directly with the state, a guerilla operation which liberates an area (of land, of time, *of imagination*) and then dissolves to re-form itself elsewhere/elsewhen, before the State can crush it” [nadruk toegevoegd] (geciteerd in Shaviro 173).

Hoewel Anonymous soms wel degelijk de confrontatie opzoekt met *the State*, of de partijen die controle kunnen uitoefenen over cyberspace, is het in deze context toch vooral van belang dat zij als organisatie door haar structuur precies zo ongrijpbaar is als Shaviro beschrijft. Anonymous kan niet worden gereguleerd door de bekende machtsmiddelen van afsluiten van internetgebruikers, censureren van websites of filteren van bepaalde content; daarvoor is het een te fluïde fenomeen, niet terug te voeren op één geografisch te lokaliseren server of groep gebruikers. Hoewel het geen zone is maar een plaats is het daarmee desondanks een goed voorbeeld van een uitwerking van de TAZ in cyberspace.

Bey noemt zelf als een fenomeen dat de TAZ in cyberspace beschrijft het counter-Net; door hem gedefinieerd als *clandestine illegal and rebellious use of the Web, including actual data-piracy and other forms of leeching off the Net itself* (Bey 146). Activiteit die bewust buiten dat wat toegestaan is op het internet gaat, en niet per se de confrontatie met de autoriteiten opzoekt maar deze eerder negeert. Hierbij kan gedacht worden aan de *warez*-scene, de subcultuur van zij die er een sport van maken media zo snel mogelijk na uitgave voor download op het internet aan te bieden, in goed weggestopte hoeken van het internet (Truscello). Hierbij is de ideologische component die, hoe vaag dan ook, bij Anonymous nog enigszins aanwezig was lastig te onderscheiden; er kan hooguit van een algemeen anarchistisch denkbeeld gesproken worden als achterliggende motivatie (ibid.). Desondanks is het negeren en omzeilen van regulering op internet op zich al een politieke daad, ook volgens Bey; daarmee is ook de *warez*-scene een voorbeeld van een TAZ en aan te merken als een techno-utopisch project.

3.4 Het inperken van de utopie: who controls cyberspace?

Het feit dat er steeds weer groepen of personen (van Barlow in 1996 tot Anonymous nu) besluiten dat het tijd is om middels een protestactie of manifest duidelijk te maken dat het gehele internet volgens zo'n techno-utopisch idee ingericht zou moeten zijn impliceert al dat een verwezenlijking van het techno-utopische project verre van de realiteit is. Hoewel ook onder sommige rechtsgeleerden de opvatting geldt dat traditionele wetten niet geschikt zijn voor gebruik op het

internet (Johnson & Post) is het in de praktijk zo dat overal ter wereld internetvrijheid steeds verder wordt ingeperkt. Soms met als doel verspreiding van bijvoorbeeld kinderporno tegen te gaan, soms met doel de bevolking ervan te weerhouden politiek subversieve activiteiten uit te voeren, maar altijd met als gevolg dat een internet waar alles mogelijk is steeds minder realistisch is (Deibert et al xvi). Gesteld kan worden dat dergelijke regulering er voor zorgt dat cyberspace niet de algehele vrijplaats is die het volgens de techno-utopisten zou moeten zijn.

Als gesproken wordt over cyberspace als mogelijke vrijplaats, of plek waar vrijplaatsen zich kunnen vormen, is het echter ook belangrijk de context waarin deze vrijplaats dan zou bestaan nader te schetsen. De gebruikte definitie van vrijplaats – een plek waar men zich onttrekt aan heersende wetten en normen – impliceert dat er dergelijke wetten en normen zijn; en daarmee een partij die deze wetten en normen instelt. Eerder werd al gesteld dat dit lastig was in het geval van cyberspace omdat het om een fenomeen gaat dat landsgrenzen overstijgt; desondanks zijn wel algemene controlestructuren te onderscheiden.

Als gekeken wordt naar cyberspace zijn er twee partijen te onderscheiden die een mogelijkheid tot effectieve regulering hebben; aan de ene kant overheden, die wetten instellen en over een opsporingsapparaat beschikken om overtreders van deze wetten te vervolgen. Aan de andere kant zakelijke partijen, die de infrastructuur beheren en daarmee tot op zekere hoogte – binnen de grenzen van wat de overheid toestaat – ook de toegang tot deze infrastructuur.

In hun boek *Who Controls the Internet?* beschrijven Jack Goldsmith en Tim Wu hoe deze twee partijen samenwerken en zo een vrij stevige controle uitoefenen over het internet. Hierbij gaan zij uit van het idee *code is law*, een concept van rechtsgeleerde Lawrence Lessig, wat wil zeggen dat de structuur van het internet – qua soft- en hardware – een grote invloed heeft over hoe het internet gebruikt en, belangrijker nog, gereguleerd kan worden. (72) Doordat overheden door middel van wetgeving grotendeels kunnen bepalen hoe bijvoorbeeld ISP's (*internet service providers*) bepaalde gebruikers toegang geven of ontzeggen, of bepaalde soorten inhoud blokkeren, oefenen zij zo indirect controle uit. In Nederland werd begin 2012 bijvoorbeeld door de rechter bepaald dat volgens de wet de populaire downloadsite The Pirate Bay niet bekeken mocht worden in Nederland; ISP's waren vervolgens gedwongen hun gebruikers de toegang tot de site te ontzeggen (van der Kolk). Zo kan vrij eenvoudig bepaald worden hoe en door wie het internet precies gebruikt kan worden.

Dat deze controle niet waterdicht is staat buiten kijf – minuten na de uitspraak over The Pirate Bay waren online al instructies te vinden over hoe de blokkade omzeild kon worden. Goldsmith en Wu stellen echter dat een waterdichte controle ook niet nodig is om toch een effectieve regulering te creëren. Zij gebruiken hiervoor het voorbeeld van nep-merkartikelen, die in de meeste landen illegaal zijn om te produceren of importeren. Voor iemand die er genoeg moeite instopt is het

mogelijk om een nep-Rolux over de grens te krijgen; het is echter niet mogelijk om bij de lokale horlogewinkel, waar de meesten uit oogpunt van gemak heen zullen gaan om hun horloge te kopen, een nepartikel te krijgen. Hierdoor is de wet die niet compleet effectief is toch adequaat effectief; hogere effectiviteit is vaak wel mogelijk, maar zou qua kosten van handhaving niet efficiënt zijn (67). Door de lokale tussenpersonen – horlogewinkels, in dit geval – via wetgeving te reguleren kan het overgrote deel van illegale import worden tegengehouden.

Dit gaat ook op voor regulering van cyberspace; hoewel een technisch vaardige internetgebruiker die er de moeite voor neemt een blokkade van The Pirate Bay zou kunnen omzeilen, zal een groot deel van de internetgebruikers worden tegengehouden door een blokkade die de overheid (door middel van het vervolgen van hen die de wet overtreden) bij de ISP's afdwingt. Hiermee wordt bovendien ondervangen dat illegale sites en inhoud vaak fysiek op servers buiten de landsgrenzen (en jurisdictie) staan; door de toegang te reguleren is de fysieke locatie ervan theoretisch niet langer relevant.

Hierbij kan de opmerking geplaatst worden dat het vaak wel erg gemakkelijk is om regulering te omzeilen, en dat wetgeving die cyberspace betreft niet alleen niet 100% effectief is, maar ook niet 100% adequaat; denk aan het gemak waarmee via proxies en mirrors sites als The Pirate Bay alsnog bereikt kunnen worden. Goldsmith en Wu stellen dat, mocht een overheid dit tot hoofddoel stellen, min of meer adequate regulering prima te bereiken is (83). Het is echter zo dat dergelijke, extremere regulering botst met bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting of het recht op privacy van burgers. In theorie zou met technieken zoals gebruikt in Saoedi-Arabië of China een veel striktere controle op overtreding van cyberspaceregels gehouden kunnen worden; dat het hier (nog) niet van gekomen is is omdat dit te veel botst met andere belangrijke principes die de vrijheid van burgers garanderen (84). Zo verschilt regulering soms sterk van land tot land, vaak in lijn met het algemene politieke klimaat, en is er dus relatief veel speelruimte in de marges van cyberspace, hoewel regulering tot op zekere hoogte effectief blijft.

3.5 Wetgeving en regulatie online en offline; cyberstates en subversie in de marge

Hiermee is een algemeen beeld geschetst van factoren die een rol spelen bij regulering van cyberspace. Concreter zijn er internationaal verschillen tussen landen te zien wat betreft de uitwerking van deze regulering. De verschillen tussen landen zijn vaak terug te voeren op twee motivaties die een overheid heeft voor het reguleren van internet, en hoe het deze uitwerkt. Het gaat hier om enerzijds het tegengaan van criminele activiteiten – denk aan kinderporno of auteursrechtenschending – en anderzijds het censureren van zij die als tegenstanders van het regime gezien worden. Deze twee motivaties voor

regulering overlappen deels, wat het lastig maakt ze te scheiden. In de ogen van een regime dat aan censuur doet uit zelfbescherming is het voeren van oppositie tenslotte vaak crimineel, en ook is de scheidslijn tussen activistische oppositie (dat in veel democratische landen is toegestaan) en terrorisme (dat elke overheid zal afkeuren) vaak vaag. Desondanks is het ruw onderscheid relevant in de context van deze scriptie, gezien de vaak politieke motivaties van een vrijplaats of het streven ernaar (hoe vaag ook). Dat dit onderscheid niet zwart-wit is doet daar niets aan af.

Bovendien is het zo dat sommige landen internettoegang beperken met als officiële motivering het “bevorderen van nationale veiligheid”, waarbij in de praktijk blijkt dat ook inhoud die strikt genomen moeilijk onder deze noemer is te zien wordt gefilterd (3). Volgens Deibert et al., die een omvangrijke studie maakten van internetregulering wereldwijd, is dit zelfs een trend; steeds meer landen reguleren internettoegang, officieel met als reden het tegengaan van zaken als kinderporno, terrorisme en cybercriminaliteit maar met in de praktijk vaak schimmigere uitwerking hiervan, vaak resulterend in inperking van rechten (4).

Het zou dan ook onjuist zijn om te stellen dat regulering van internettoegang en –gebruik alleen voorkomt in autoritaire landen waar het regime bang is voor een sterkere oppositie die gebruik kan maken van de efficiënte en vermeend anonieme communicatieservices die het internet biedt. Dit is zeker een factor – en dat is het al decennia lang geweest, indachtig Stalin’s antwoord op het voorstel om een nieuw landelijk telefoonsysteem aan te leggen in de Sovjetunie: “ik kan me geen beter hulpmiddel voor de contrarevolutionairen voorstellen dan dat”. Regulering is echter verre van exclusief aan autoritaire regimes; wereldwijd wordt internettoegang aan banden gelegd, zoals blijkt uit Deibert et al.’s studie.

Zoals eerder al aangegeven verschilt deze regulering vaak per land; in China is deze bijvoorbeeld strikter dan in West-Europa. Het gevolg is dat wat in het ene land toegestaan is, dit in het andere land niet is. Hiermee zijn ook in cyberspace landsgrenzen een factor; websites en –services worden immers gehost op een server die in een fysieke locatie te vinden is, en valt zo onder de wetgeving van het land waarin deze locatie zich bevindt. Zo zijn dan ook hostingvrijhavens ontstaan, te vergelijken met belastingvrijhavens, waar het aantrekkelijk is om een site te hosten vanwege de afwezigheid van regulering. Matthew A. Zook beschrijft in zijn onderzoek naar pornowebsites – die zich ook vaak genoodzaakt zien regulering te omzeilen – hoe een disproportioneel percentage van de pornosites in landen als Antigua, waar cyberspacewetgeving vrijwel afwezig is, gehost worden (Zook 1282).

Er zijn dus twee kanten aan regulering van internet; enerzijds regulering van toegang, en anderzijds regulering van aanbod. Regulering van aanbod is lastig doordat wetten per land verschillen, waardoor er aan de aanbodzijde “cyberstates” ontstaan die slechts door regulering van de toegang te blokkeren zijn. Regulering van toegang is momenteel goed genoeg te omzeilen om 100% adequate handhaving van de wet uit te sluiten; desondanks worden sites en services steeds vaker geblokkeerd of gefilterd, in landen

van West-Europa tot China, en blijft subversieve activiteit, zoals eerder beschreven voorbeelden van Anonymous en de *warez*-scene, relatief marginaal.

3.6 De mazen van het net: Cypherpunk en andere subversieven

Zijn de visies van Barlow en Anonymous dan niets meer dan toekomstdromen, utopieën van naïeve vrijdenkers, beperkt tot vage projecten als Anonymous en de *warez*-scene? Niet per se – ook in het tijdperk van internetfilters en downloadverboden zijn er nog veel mogelijkheden om om het even welke informatie op internet uit te wisselen zonder hierbij direct getraceerd en eventueel aangeklaagd te worden. Er is hierbij sprake van een voortdurende spanning tussen enerzijds overheden die internetgebruik willen kunnen controleren en waar nodig reguleren – met wat voor motivatie dan ook – en anderzijds internetgebruikers die principieel tegen dergelijke controle en regulering zijn.

Dat een deel van de internetgebruikers – een substantieel deel – vooral tegen controle en regulering is omdat gratis muziek downloaden nu eenmaal zo gemakkelijk is doet niets af aan het feit dat er ook een substantiële groep is voor wie het wel idealistische zaak is. Een voorbeeld van zo'n ideologisch georiënteerde aversie tegen controle van cyberspace is te vinden bij de *cypherpunks*; een label dat slaat op het idee dat informatie-uitwisseling privé moet zijn en dat anonimiteit en het kunnen gebruiken van versleuteling om deze doelen te bereiken dan ook geoorloofd is (Hughes 82).

Cypherpunk focust op informatie als concept dat vrijheid behoeft, en concentreert zich op cryptografie (versleuteling) als middel om deze informatievrijheid te verwezenlijken in een wereld waar dit wordt tegengewerkt door overheden en bedrijven. Een beginpunt van deze ideeën is *A Cypherpunk's Manifesto*, geschreven door Eric Hughes (instigator van de cypherpunks-mailinglijst) in 1993, waarin ook wordt gesteld dat privacy nooit afdoende beschermd zal worden door overheden, en dat men daarom het heft in eigen hand moet nemen (*we must defend our own privacy if we expect to have any*, *ibid.*); vroeger was dit lastig, maar tegenwoordig is sterke encryptie in theorie binnen ieders handbereik.

Bij sommigen leeft het idee dat wijdverspreid gebruik van sterke encryptie, niet te kraken door overheden, het einde van deze overheden zal inluiden en uiteindelijk een anarchistische utopie oplevert (Denning 97). Het feit dat nog steeds technische kennis vereist is om cryptografische technieken te gebruiken, en het feit dat het extra moeite kost, heeft sterke cryptografie er tot nu toe echter van weerhouden alomtegenwoordig te worden (101) en in ieder geval kan geconstateerd worden dat de meeste overheden nog als vanouds functioneren. Daarmee is deze utopische visie vooralsnog vooral dat – een utopie – en is haar verwezenlijking beperkt tot een relatief kleine groep mensen die onderling vrij en anoniem kan communiceren, of de uitgewisselde informatie nu legaal is of niet.

Hoewel cypherpunk slechts één aspect is van het streven naar vrijheid van informatie en communicatie in cyberspace is de houding tegenover autoriteiten als overheden en bedrijven exemplarisch. Het ideaal is totale vrijheid (van informatie, identiteit, etc), maar in een context waarin dit ideaal niet mogelijk is worden technologische hulpmiddelen (encryptie, in het geval van cypherpunk) aangewend om dit “achter de rug” van deze autoriteiten om toch te bereiken. Daarmee is dit een goed voorbeeld van hoe in de marges van het internet toch vrijplaatsen of vrijplaats-achtige verschijnselen zijn te onderscheiden. In de termen van Hakim Bey; voor zij die er de tijd en moeite voor nemen, is een TAZ mogelijk.

3.7 Conclusie: een vrijplaats - tot op zekere hoogte

Cyberspace – de virtuele wereld van het internet, ontstijgend uit de gelijknamige infrastructuur – is, hoewel begonnen als “wilde westen” met weinig regels, in toenemende mate een geregleerde, gecontroleerde omgeving. Wetgeving en vervolging heeft de achterstand die aanvankelijk bestond ingehaald en ook in cyberspace is tegenwoordig veel informatie en activiteit verboden of gecensureerd. Cyberspace is daarmee niet langer een algehele vrijplaats. Dit is een doorn in het oog van een prominente minderheid van internetgebruikers die stellen dat het fundamenteel ongewenst is dat overheden en andere machthebbers internetvrijheid beperken, omdat cyberspace inherent anders is dan de echte wereld.

Ondanks de eerder genoemde toename aan regulatie uit deze ideologie zich nog steeds in meerdere vormen. Regulering is niet waterdicht door enerzijds het ontstaan van “datavrijhavens” of cyberstates en anderzijds de mogelijkheid tot omzeilen van toegangsregulering. Gebruik makend van deze middelen ontstaan projecten met vrijplaats-achtige kenmerken, gelijkend op de door Hakim Bey beschreven *Temporary Autonomous Zone*. Door inzet van technologie weten sommigen ondanks controle anoniem en vrij informatie uit te wisselen op internet, ongeacht wetten of regels. Zo is het internet weliswaar geen algehele vrijplaats (meer), maar zijn desondanks in de marges van cyberstates en in de mazen van de overheidsfilters kleine vrijplaatsen of projecten met vrijplaatsachtige kenmerken te onderscheiden.

4 Integratie

Er is nu vanuit twee verschillende disciplines gekeken naar de vraag of vrijplaatsen een plek hebben in de moderne westerse samenleving. In dit hoofdstuk zullen de inzichten die de beide disciplines onderling hebben gevonden nog even kort uiteengezet worden, waarna wordt gekeken hoe deze te combineren zijn tot een common ground, om vervolgens een geïntegreerd en eenduidig antwoord te geven op de vraag; een more comprehensive understanding.

Vanuit het oogpunt van Politieke Geschiedenis en Internationale Betrekkingen is gekeken naar de verhoudingen tussen utopieën en ideologieën, utopische literatuur en filosofie sinds Thomas More's Utopia; kortom welke invloed utopisch denken heeft op het Westerse politiek discours. Ook is de discussie over definities en kenmerken van utopisch denken nader uitgelicht. Bovendien is ingegaan op stelling van vele academici dat utopisch denken uitgeput zou zijn. Het vertrouwen in technologische vooruitgang als heil voor de mens en vervanging van politieke processen en het triumfalisme van liberaalkapitalistische staten die na de ineenstorting van de Sovjet-Unie heerste zijn kenmerkend voor utopisch denken. Ook het beschouwen van de geschiedenis op zich als een proces met een bepaald eind of apocalyptisch doel zijn typisch voor utopisch denken en alomtegenwoordig in de afgelopen twee decennia. Ten slotte is gekeken naar 'nieuw' utopisch en ideologisch denken op en over het internet: dit blijkt een geboortegrond voor vrijplaatsen, maar niet geheel de vrijplaatsen zoals die in de 'utopische traditie' passen: ze zijn niet fysiek, niet zeer bindend. De vrijheid van de zogenaamde 'cyberspace' wordt in toenemende mate beperkt en beheerst door statelijke machten. Het internet is desondanks nog altijd aan utopische projecties onderhevig: het zou het begin zijn van een nieuwe tijd, het zou mensen fundamenteel veranderen en het zou mensen waarlijk 'vrij' maken.

Vanuit het oogpunt van Nieuwe Media en Digitale Cultuur is vooral bekeken in hoeverre het streven naar vrijplaatsen een plek heeft (gehad) op internet en hoe realistisch dit streven is. Er blijkt een levendig, maar min of meer marginaal discours te zijn waarin men zich hardmaakt voor cyberspace als platform waar traditionele wetgeving en machtsfactoren geen rol meer spelen. Opvallend is dat dit vaak als voldongen feit wordt voorgesteld; cyberspace is anders en onafhankelijk, en zij die hier tegenin gaan hebben het niet goed begrepen.

Dat desondanks ook gevonden werd dat regulering van cyberspace sterk toeneemt en effectiever wordt bewijst wel dat dit techno-utopische streven althans voor nu tot een marginale rol veroordeeld is. Vaak is regulering echter niet zo extreem dat zij waterdicht is, om praktische of ethische redenen. Het is dus mogelijk regulering te omzeilen - regulering is nooit 100% effectief, er

zijn altijd mazen in het web - en met voldoende tijd en moeite kan men inderdaad doen wat eigenlijk verboden is in cyberspace; hier werden parallellen gevonden met Hakim Bey's Temporary Autonomous Zone, het concept van een vluchtige, niet vast te pinnen subversie van gezag en autoriteit. In dergelijke vormen is het techno-utopische project nog steeds levend en zal het waarschijnlijk ook blijven bestaan; het is hiermee echter ook tot een marginale rol veroordeeld.

4.1 Inzichten en creëren van common ground

Nu vanuit twee afzonderlijke disciplines de onderzoeksvraag (in hoeverre heeft de vrijplaats een rol in de moderne westerse samenleving?) is beantwoord, kunnen de verkregen inzichten naast elkaar gelegd worden om te kijken of een combinatie ervan een adequaat antwoord geeft op deze vraag. Kort weergegeven zijn, per discipline, de volgende inzichten verkregen:

Politieke Geschiedenis & Internationale Betrekkingen

- Het utopisch denken leeft voort in verschillende vormen. Eén hiervan is het internet.
- 'Hoop in barre tijden': utopieën worden aantrekkelijker in tijden van recessie. Mensen kunnen proberen om onafhankelijk van staat of overheid een fysieke vrijplaats naar voorbeeld van een utopisch denkbeeld te stichten. De vrijplaats hoeft echter lang niet altijd een exponent van utopisch denken te zijn.
- Utopieën kunnen totalitair zijn en stellen zichzelf voor als dé ideale staat of toestand. Vrijplaatsen streven (soms) naar het bereiken van dit ideaal.
- Maatschappelijk gezien zijn vrijplaatsen marginale verschijnselen; dit omdat het stichten ervan een vrij radicale, separatistische stap is, en de noodzaak er met de aanwezigheid van veel basisvrijheden niet altijd is.
- De utopie is niet ten einde, het debat duurt voort. De wisselwerking en invloed op politiek discours zijn bewezen.

Nieuwe Media & Digitale Cultuur

- Overheden kunnen, in samenwerking met zakelijke partijen, via wetgeving vrij effectief controle en regulatie op het internet uitvoeren; hoewel nooit 100% sluitend is dit desondanks meestal wel adequaat.
- De effectiviteit van de regulering hangt samen met hoe ver de overheid hierin wil gaan; uit respect voor bijvoorbeeld vrijheid van meningsuiting kan deze meer of minder uitgebreid zijn.

- Er is een marginaal, maar levendig discours waarbinnen het internet als fundamenteel “vrij” en losstaand van de fysieke wereld wordt gezien; dit kan gezien worden als “techno-utopisme”.
- Door de nooit 100% efficiënte regulatie is het voor zij die er kennis over hebben en er de moeite voor nemen mogelijk zich aan deze regulatie te onttrekken.
- Wellicht was het hele internet ooit te zien als vrijplaats; tegenwoordig, gezien toegenomen regulatie en aandacht, niet meer. Desondanks is er in de marge “vrijplaats-achtige” activiteit mogelijk (cf. punt 3)

Er zijn tussen de twee gebruikte disciplines een aantal verschillen die het creëren van common ground bemoeilijkten. Waar NMDC een vrij interdisciplinair onderzoeksveld is en dus gebruik maakt van vele paradigma's en methodes, heeft PGIB zich te houden aan enkele richtlijnen voor het doen van onderzoek en historisch schrijven. Weliswaar moet een geschiedkundige zich vaak beroepen op bronnen uit allerlei andere vakgebieden, zoals economie, sociologie of zelfs psychologie, toch is het gebruik van theorieën in het beschrijven en verklaren van het verloop van de geschiedenis niet toegestaan. Dat gegeven zorgt er ook voor dat concepten soms anders worden opgevat of niet precies dezelfde betekenis hebben, wat creatie van common ground bemoeilijkt.

Op een aantal gebieden waren er daarentegen weinig verschillen in gebruikte concepten en konden inzichten dus prima tot een common ground gecombineerd worden; op andere punten was dit zoals gezegd lastiger. Weinig problemen waren er op de volgende punten:

- Het techno-utopisme zoals beschreven in het NMDC-deelstuk past goed binnen de door PGIB gehanteerde definitie van utopisme; het gaat in beide gevallen om het streven naar het radicaal nieuwe, het breken met bestaande machtsstructuur en een ideologisch streven naar een nieuwe situatie.
- In het NMDC-deel bleek dat vrijplaatsachtige fenomenen in cyberspace niet altijd even ideologisch of utopisch van aard waren. Ook in het PGIB-deel bleek echter dat vrijplaatsen niet noodzakelijkerwijs een sterk utopisch component hadden; hoewel dit vaak het geval was, was het geen voorwaarde.

De gehanteerde concepten kwamen echter niet altijd overeen, en soms werd voor een gelijksoortig fenomeen een andere benaming gebruikt. Om desondanks de inzichten te kunnen integreren is volgens de methode van Allen F. Repko, uiteengezet in zijn werk *Interdisciplinary Research*, bekeken of een aantal fenomenen die in beide discipline delen aan bod kwamen onder één noemer geschaard konden worden of op een andere wijze konden worden gecombineerd tot een

meeromvattend geheel. Het gaat hierbij om de volgende concepten:

Ten eerste bleek dat in het PGIB-deelstuk werd gesproken over vrijstaten als bestaande in de marges van samenlevingen. Ook in het NMDC-deel werd gesproken over vrijstaten als een marginaal verschijnsel; het ging hier echter niet om de marges van samenlevingen op zich, maar van cyberspace als geheel. Om deze twee inzichten te combineren is het dus nodig om te bekijken of de termen “samenleving” en “cyberspace” onder één noemer te vangen zijn. Repko stelt in dit soort gevallen de techniek die hij *extension* noemt voor, waarbij een concept wordt uitgebreid om in beide disciplines relevant te zijn (285-6). Het zou mogelijk zijn om een nieuwe term te gebruiken die zowel “samenleving” als “cyberspace” omvat, maar wellicht is het in dit geval inderdaad nuttiger om het concept “samenleving” uit te breiden om ook “cyberspace” te omvatten; cyberspace is in deze ook te zien als een omgeving waarin machtsfactoren en sociale structuren een rol spelen, met in de marges waar deze macht en structuur minder sterk is of minder sterk wordt uitgeoefend vrijplaatsachtige verschijnselen. Als het concept “samenleving” uitgebreid wordt om ook cyberspace te omvatten blijkt dat de inzichten van beide disciplines, dat in de marges van de samenleving vrijplaatsen kunnen ontstaan, overeenkomen.

In het NMDC-stuk werd echter gevonden dat de overheid dit ook via derden kan doen; via wetgeving kan zij deze derden (bijvoorbeeld internetproviders) sturen om bepaald gebruik van hun diensten wel of niet toe te staan, wat de mogelijkheden tot uitvoeren van utopische projecten beïnvloedt. Het idee van regulering zoals gevonden bij PGIB kan dan ook worden uitgebreid om niet alleen rechtstreekse interventie te omvatten, maar ook interventie via derden zoals hiervoor beschreven. In termen van Repko wordt het concept “regulering” uitgebreid (*expanded*, 281-2) van rechtstreekse overheidsinterventie naar rechtstreekse én indirecte interventie.

4.2 Integratie

Als deze inzichten na deze analyse en aanpassing naast elkaar gelegd worden zijn er algemeen een aantal punten te onderscheiden die op het eerste gezicht goed op elkaar aansluiten. Algemeen kan gesteld worden dat de Nieuwe Media-inzichten een concretere weergave zijn van de door PGIB gevonden, meer abstracte inzichten.

Zo past het techno-utopisch discours dat gevonden is goed binnen het beeld dat door PGIB van vrijplaatsen is geschetst; het is min of meer marginaal, activistisch en ook anarchistisch van aard.

Vrijplaatsen als actief en bewust gekozen afscheidingen van de samenleving bleken zoals beschreven in het PGIB-deelstuk in de geschiedenis marginaal wat betreft hun invloed op het politiek discours van hun tijd. Desondanks worden bijvoorbeeld de door Fourier geïnspireerde gemeenschappen als

La Réunion in Texas uit 1855 en de door anarchisten en communisten gezamenlijk opgezette Commune van Parijs (1871) vaak aangehaald als historisch belangrijk omdat ze een voorbeeld werden, een eerste poging tot een socialistisch, revolutionair samenlevingsverband.

De utopische traditie die is omschreven kent wat ons betreft een nieuwe uitwerking binnen cyberspace, wat wij scharen onder de term techno-utopisme. Opvallend is wel dat hierbij de religieuze dimensie die bij “traditioneel” utopisme vaak te zien is lijkt te missen. Bovendien focust de techno-utopie zich vooral op het streven naar absolute vrijheid in cyberspace; er wordt weinig gesproken in termen van verstandhouding tussen gebruikers onderling. Dit is een sterk anarchistisch kenmerk. Het blijkt dus dat bevindingen vanuit PGIB over vrijplaatsen en utopisch denken algemeen goed passen bij de bevindingen van NMDC waar het cyberspace als moderne vrijplaats betreft; techno-utopisme is te zien als een vorm van het utopisme zoals daar beschreven, met veel gedeelde kenmerken.

Het is hierbij waarschijnlijk gunstig dat zowel Nieuwe Media & Digitale Cultuur als Politieke Geschiedenis en Internationale Betrekkingen min of meer interdisciplinair zijn en er dus geen probleem is met het gebruik van termen als “utopie” en “vrijplaats” binnen beide disciplines. Zo zit het verschil in de gevonden inzichten vooral in de focus; waar die bij PGIB (uiteraard) eerder historisch en politiek-filosofisch van aard is, wordt bij Nieuw Media gekeken naar het daadwerkelijke gebruik van het nieuwe medium in kwestie- internet - en de relevante partijen hierin, maar ook het politiek/activistisch discours hierover. Door in te zoomen op dit platform en vervolgens weer uit te zoomen en de gevonden inzichten te combineren met het bredere perspectief van PGIB kan zo een more comprehensive understanding worden gecreëerd.

Wat hierbij vooral in het oog springt is het door beide disciplines gedeelde inzicht dat vrijplaatsen bijna noodzakelijkerwijs een marginaal verschijnsel zijn. In algemene zin omdat het stichten of participeren in een vrijplaats een vrij separatistische actie behelst; door zich te onttrekken aan de van hogerhand opgelegde regulering (zie onze definitie van vrijplaats) plaatst men zich in zekere zin in een soort van nietgesanctioneerde sub-staat. In het specifieke geval van gebruik van cyberspace als vrijplaats ligt de drempel eerder in de technische kennis die vereist is, en de moeite die genomen moet worden om zowel deze kennis te verkrijgen als ze aan te wenden om controle en regulering te omzeilen. Daarmee is ook het internet als vrijplaats, of beter gezegd vrijplaatsen die het internet als vrijplaats gebruiken, marginaal.

Daarnaast is er ook in het geval van internetvrijplaats een verband te onderscheiden tussen de bij PGIB beschreven combinatie van een ideologisch vertoog, dat zich vooral op discursief niveau bevindt, en de meer praktische uitwerking ervan in de vorm van (het streven naar) vrijplaatsen. Waar het cyberspace betreft gaat het dan over techno-utopisme; het idee dat cyberspace

fundamenteel niet geschikt is voor het opleggen en handhaven van wetten zoals dat offline gebeurt, en juist allerlei unieke mogelijkheden biedt aan internetgebruikers voor het uiten en ontwikkelen van zichzelf. Deze ideologische gedachte is voor een deel van hen die internet als vrijplaats-achtig platform gebruiken dan ook de motivatie om de eerder genoemde kennis op te doen en in te zetten; zij kunnen zo in de marges van de grote, gereguleerde cyberspace toch deze ideologie tot op zekere hoogte verwezenlijken. Het blijft echter bij een gemankeerde uitwerking, als een soort schaduw op de wand van Plato's grot; ook in bredere zin is het zoals bij het PGIB-stuk al aangegeven vaak niet realistisch utopische ideeën door te voeren in een gehele natie of zelfs de gehele wereld, hoewel dit velen niet tegenhoudt toch deze wens te blijven koesteren.

4.3 Ten slotte

Door een integratie van de gevonden inzichten kan zo dus een antwoord, een more comprehensive understanding, worden gegeven op de vraag in hoeverre de vrijplaats een rol in de moderne westerse samenleving heeft. Er is gebleken dat vrijplaatsen in het verleden een marginale maar redelijk invloedrijke rol hebben gespeeld als het gaat om het in de praktijk brengen van politieke idealen of utopieën die zich niet binnen de democratische open samenleving kunnen laten verwezenlijken. Het prominentste voorbeeld hiervan in de moderne westerse samenleving is het internet, dat ondanks toenemende inmenging van overheden en zakelijke partijen nog steeds een aantal aspecten van een vrijplaats in zich heeft. Deze aspecten zijn echter alleen te gebruiken door hen die er de moeite voor nemen en de kennis van hebben. Daarom is ook het internet als vrijplaats relatief marginaal en is het gebruik ervan over het algemeen voorbehouden aan activistische, ideologisch gemotiveerde groepen die samen een utopisch project proberen te verwezenlijken.

Vrijplaatsen hebben door de eeuwen heen een plaats in (de geschiedenis van) Westerse samenlevingen gehad; ook op internet zijn zoals beschreven vrijplaatsen te vinden. Vrijplaatsachtige kenmerken van internet worden teruggedrongen door wetgeving en regulering, waardoor dit toch een marginaal verschijnsel is en waarschijnlijk zal blijven. In allerlei samenlevingsvormen en media onttrekt men zich in de marge aan geldende regels en gezag. Het is dan ook niet vergezocht om te stellen dat ook in toekomstige samenlevingsvormen of communicatieplatformen vrijplaatsen zullen ontstaan. De vrijplaats is wellicht haar fysieke verschijningsvorm ontstegen en te zien als een al dan niet vluchtige, virtuele subversie van gezag en regelgeving. Er moet hier worden gewaakt voor een al te deterministische visie op de toekomst; het is geen natuurwet dat een dergelijk streven naar de vrijplaats zich ook in de toekomst zal blijven voordoen. Uit ons stuk blijkt echter dat het patroon tot nu toe in veel verschijningsvormen te zien is, met als meest recente voorbeeld het internet. De in de inleiding genoemde "dood van de ideologie" is zo bezien in ieder geval geen realiteit; het lijkt er op dat de vrijplaats vooralsnog zeker niet dood is en misschien wel het eeuwige, doch marginale leven heeft.

Bibliografie

Achterhuis, H. *De Erfenis van de Utopie*. Amsterdam: Boom, 1995. 16, 15, 111.

AnonInfoWarfare. *Anonymous : A Declaration of the Independence of Cyberspace*. Online: 2012. Opgevraagd 3 mei 2012. <<http://www.youtube.com/watch?v=ZodlEJgsgs8>>

Barlow, John Perry. *A Declaration of Independence of Cyberspace*. Online: 1996. Opgevraagd 3 mei 2012. <https://projects.eff.org/~barlow/Declaration-Final.html>

Bell, D. *The End of Ideology: on the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960. 24.

Benkler, Y. "Hacks of Valor." *Foreign Affairs* (2012): g.pag. Online. 4 april 2012. <<http://www.foreignaffairs.com/articles/137382/yochai-benkler/hacks-of-valor>>

Bey, Hakim. "The Temporary Autonomous Zone." *Crypto Anarchy, Cyberstates and Pirate Utopias*. Red. Peter Ludlow. Cambridge, MA: The MIT Press, 2001. 401-434.

Coleman, B. "Is Anonymous Anarchy?" Online: 10 augustus 2011. Opgevraagd 11 mei 2012. <http://www.socialtextjournal.org/blog/2011/08/is-anonymous-anarchy.php>

Curtis, A. *All watched over by Machines of Loving Grace*, driedelige documentaire. BBC, 2011. Geraadpleegd 23 juli 2012.

De Graaff, B. *Op weg naar Armageddon*. Amsterdam: Boom, 2012. 282, 321, 615.

Deibert, Ronald, John Palfrey, Rafal Rohozinski, Jonathan Zittrain. *Acces Controlled: The Shaping of Power, Rights and Rule in Cyberspace*. Cambridge, MA: The MIT Press, 2010.

Fisher, D. & Wright, L.M. "On Utopias and Dystopias: Toward an Understanding of the Discourse Surrounding the Internet." *Journal of Computer-mediated Communication* 6.2 (2001): g.pag. Online: 25 april 2012. <http://jcmc.indiana.edu/vol6/issue2/fisher.html>

Freedman, M. *Ideology: a Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 15.

Fukuyama, F. *The End of History and the Last Man*. London: Free Press, 1992.

Gibson, William. *Neuromancer*. Londen: HarperCollins, 1984.

Goldsmith, Jack en Tim Wu. *Who Controls the Internet? Illusions of a Borderless World*. New York: Oxford University Press, 2006.

Gray, J.N. *Black Mass, Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Joint Education and Doctrine Division. *DOD Dictionary of Military Terms*. 2010. Online. 1 mei 2012. <http://www.dtic.mil/doctrine/dod_dictionary/>

Kolk, Thomas van der. "The Pirate Bay vrijwel volledig geblokkeerd. Wat mag nou wel en wat niet?" *De Volkskrant* 10 mei 2012. Online. 19 mei 2012. <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2694/Internet-Media/article/detail/3253634/2012/05/10/The-Pirate-Bay-vrijwel-volledig-geblokkeerd-Wat-mag-nou-wel-en-wat-niet.dhtml>

Kumar, K. *The Ends of Utopia*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1990. 21, 124.

Kumar, K. *Utopia and the Millennium*. Oxford: Oxford University Press, 1987.

Kumar, K. "Utopian Thought and Communal Practice: Robert Owen and the Owenite Communities." *Theory and Society* 43 (1991): g.pag.

Morozov, E. *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: Public Affairs, 2011.

Popper, K. *De Open Samenleving en haar Vijanden*. Amsterdam: Leminiscaat, 1993.

Morrisson, A.H. "An Impossible Future: Jon Perry Barlow's Declaration of Independence of Cyberspace." *New Media & Society* 11.53 (2009): 53-71.

Sardar, Ziauddin. "alt.civilizations.faq: Cyberspace as the Darker Side of the West." *Cyberfutures: Culture and Politics on the Information Superhighway*. Red. Ziauddin Sardar & Jerome R. Ravetz. Londen: Pluto Press, 1996. 14-42.

Sargisson, L. "Religious Fundamentalism and Utopianism in the 21st Century", *Journal of Political Ideologies*. Nottingham: Taylor & Francis, 2007.

Schwartz, M. *The Political Scene; Pre-occupied*. Online, 18 november 2012. Opgevraagd 11 me 2012. <http://www.newyorker.com/reporting/2011/11/28/111128fa_fact_schwartz>

Shaviro, Steven. *Connected: or what it means to live in the network society*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003.

Sibley, M. *Utopian Thought and Technology*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1973. 262.

Spar, Debora L. *Ruling the Waves: From the Compass to the Internet, a History of Business and Politics Along the Technological Frontier*. New York: Harcourt, 2001.

Surman, M. *Wired Words: Utopia, Revolution and the History of Electronic Highways*. Online, 1996. Opgevraagd 28 mei 2012. http://www.isoc.org/inet96/proceedings/e2/e2_1.htm

The Mentor. *The Conscience of a Hacker*. 1986, online. 29 april 2012.
<<http://www.phrack.org/issues.html?issue=7&id=3&mode=txt>>

Truscello, Michael. "The Architecture of Information: Open Source Software and Tactical Poststructuralist Anarchism." *Postmodern Culture* 13.3 (2003): g. pag. Online. 11 mei 2012.

Tower Sargent, L. "The Three Faces of Utopianism Revisited", *Utopian Studies* 5. 1994. Oxford University Press. 1-37

Uitermark, Justus. "Revolutie 'for the lulz'. De opkomst en transformatie van de online sociale beweging Anonymous." *Sociologie* 7.2 (2011): 156-182.

Zook, Matthew A. "Underground globalization: mapping the space of flows of the Internet adult industry." *Environment and Planning A* 35 (2003): 1261-1286

Interview met Bob de Graaff, 17 mei 2012 op Hoe?Zo!-radio. Online, 2012. Opgevraagd 28 mei 2012.
<<http://www.wetenschap24.nl/programmas/hoezo-radio/Uitzendingen/2012/mei/17-05-2012-Op-weg-naar-Armageddon.html>>